ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΤΕΡΕΝΤΙΟΥ *Eun.* 583 - 591

Η εκτενέστερη και πληρέστερη περιγραφή πίνακα σε Ρωμαίο κωμικό ποιητή βρίσκεται στον Τερέντιο (*Eun.* 583 - 591), η οποία είναι και η μοναδική στον συγκεκριμένο ποιητή.[1] Ταυτόχρονα όμως, στο πλαίσιο της περιγραφής αυτής, έχουμε την πρώτη αναφορά στον μύθο της Δανάης στη λατινική λογοτεχνία.[2]

Η αφορμή για την περιγραφή του πίνακα δίνεται στην 5η σκηνή της τρίτης πράξης, όπου ο Χαιρέας βγαίνοντας από το σπίτι της Θαΐδας, αφού το σχέδιο της μεταμφίεσής του σε ευνούχο και η κατάκτηση της Παμφίλης έχουν στεφθεί με επιτυχία, συναντά τον φίλο του τον Αντιφώντα, στον οποίο διηγείται όσα συνέβησαν στο σπίτι της Θαΐδας. Το σχετικό χωρίο έχει ως εξής:[3]

Dum adparatur, virgo in conclavi sedet (στ. 583)
suspectans tabulam quandam pictam: ibi inerat pictura haec, Iovem
quo pacto Danaae misisse aiunt quondam in gremium imbrem
[aureum.
egomet quoque id spectare coepi, et quia consimilem luserat
iam olim ille ludum, inpedio magis animus gaudebat mihi,

---

* Ευχαριστώ τον ομότιμο καθηγητή κ. Γ. Σαββαντίδη για τις χρήσιμες συμβουλές του και τον λέκτορα κ. Ε. Καρακάση, ο οποίος μου διέθεσε βιβλία από την προσωπική του βιβλιοθήκη και διόρθωσε την περίληψη στα αγγλικά που παρατίθεται στο τέλος του παρόντος άρθρου.

1. Βλ. Λ.Μ. Τρομάρας, Ibi inerat pictura haec (Terent. *Eun.* 584 - 589), *Ελληνικά* 36 (1985) σ. 272. J. Barsby, *Terence. Eunuchus*, Cambridge 1999, σ. 195. C. Knapp, «References to painting in Plautus and Terence», *CPh* 12 (1917) σσ. 146, 153 - 4 και 156. C. Knapp, «Notes on the *Mostellaria* of Plautus», *CR* 20 (1906) σ. 397, ο οποίος επισημαίνει ότι οι παραστάσεις προέρχονται από τη μυθολογία. Όμοια και C. Knapp, «References to Painting and Literature in Plautus and Terence», *TAPhA* 41 (1910) σ. xlvii.

2. Βλ. Λ.Μ. Τρομάρας, *ό.π.* (1985) σ. 272.

3. Για το κείμενο ακολουθούμε τους R. Kauer -W.M. Lindsay - O. Skutsch, *P. Terenti Afri, Comoediae*, Oxford 1926 (ανατ. 1965).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

deum sese in hominem convortisse atque in alienas tegulas (στ. 588)
venisse clanculum per inpluvium fucum factum mulieri. (στ. 589)
at quem deum! «qui templa caeli summa sonitu concutit».
ego homuncio hoc non facerem? ego illud vero ita feci — ac lubens.[4]
(στ. 591)

Στο συγκεκριμένο χωρίο οι στίχοι 588 και 589 έχουν προβληματίσει τους μελετητές, καθώς η εκδοχή του μύθου της Δανάης που δίνουν διαφοροποιείται από την παραδοσιακή μορφή. Στόχος της συγκεκριμένης εργασίας είναι να συμβάλει κατά το δυνατόν στη λύση των προβλημάτων ερμηνείας που παρουσιάζει το χωρίο, αλλά και να διερευνήσει τις λογοτεχνικές και φιλοσοφικές επιδράσεις που διαφαίνονται σ' αυτό.

Τα προβλήματα ερμηνείας που παρουσιάζει το κείμενο αντιμετώπισε κυρίως ο R. Bentley στην ιστορική έκδοση του Τερεντίου (1726)[5] προβαίνοντας σε διορθώσεις του κειμένου, τις οποίες υιοθέτησαν εν μέρει μερικοί από τους εκδότες, μολονότι υπάρχει απόλυτη συμφωνία όλων των χφφ. και του Δονάτου.

Συγκεκριμένα το πρώτο πρόβλημα είναι ότι στο κείμενο της κωμωδίας *Eunuchus* φαίνεται να γίνεται λόγος για δύο μεταμορφώσεις του Δία, πρώτα σε χρυσή βροχή και μετά σε απλό άνθρωπο.

Στο σύνολό τους σχεδόν οι αναφορές[6] στον μύθο της Δανάης, που βρίσκουμε στην ελληνική και λατινική λογοτεχνία, λένε ότι ο Δίας ήλθε με μορφή χρυσής

---

4. (Μετ.: Όσο διαρκούσε η προετοιμασία, η κοπέλα καθόταν στο δωμάτιο και κοίταζε έναν πίνακα ζωγραφικής που είχε την εξής παράσταση: με ποιον τρόπο λένε ότι ο Δίας έστειλε κάποτε στην αγκαλιά της Δανάης χρυσή βροχή. Άρχισα κι εγώ να τον κοιτάζω και, επειδή κι εκείνος κάποτε είχε παίξει παρόμοιο παιχνίδι, ακόμη περισσότερο χαιρόταν ο νους μου που ο θεός μεταμορφώθηκε σε άνθρωπο και μπήκε κρυφά σε ξένη στέγη μέσα από το inpluvium (=τον φεγγίτη) για να εξαπατήσει μια γυναίκα. Και ποιος θεός! «αυτός που με τη βροντή σείει τα ψηλά δώματα του ουρανού». Εγώ το ανθρωπάκι να μην το έκανα; Έτσι λοιπόν έπραξα κι εγώ—και με ευχαρίστηση). Για τη μετάφραση συμβουλευτήκαμε τα εξής: Λ.Μ. Τρομάρας, *Τερεντίου ο Ευνούχος*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 85. J. Sargeaunt, *Terence*, vol. I (The Loeb Classical Library) London 1912 (ανατ. 1959) σσ. 293 - 5. J. Marouzeau, *Térence*. Tome I, *Andrienne - Eunuque*, «*Les Belles Lettres*», Paris 1942 (ανατ. διορθ. 1963) σσ. 265 - 6. Και F.O.Copley, *The Comedies of Terence*, (The Library of liberal Arts) Michigan 1967, σ. 303.

5. R. Bentleii, *Publii Terentii Afri Comoediae*, Cantabrigiae 1726, σσ. 120-1.

6. Σοφ. *Αντ.* 944 - 950: *Ἔτλα καὶ Δανάας οὐράνιον φῶς // ἀλλάξαι δέμας ἐν χαλκοδέτοις αὐλαῖς· // κρυπτομένα δ' ἐν τυμβήρει θαλάμῳ κατεζεύχθη· // καίτοι καὶ γενεᾷ τίμιος, ὦ παῖ παῖ, // καὶ Ζηνὸς ταμιεύεσκε γονὰς χρυσορύτους.* Μενάνδρ. *Σαμία* 589 - 591 (βλ. παρακάτω). Και μαρτυρίες μεταγενέστερες του Τερεντίου, ελληνικές και λατινικές: Λουκιανού *Ὄνειρος ἢ Ἀλεκτρυών* 13: *ὁ δὲ πάντων θεῶν πατὴρ καὶ ἀνδρῶν,*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

βροχής. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το 10ο απόσπασμα του Φερεκύδη:[7] «...*ἐρασθεὶς δὲ Ζεὺς τῆς παιδὸς ἐκ τοῦ ὀρόφου χρυσῷ παραπλήσιος ῥεῖ. Ἡ δὲ ὑποδέχεται τῷ κόλπῳ καὶ ἐκφήνας αὐτὸν ὁ Ζεὺς τῇ παιδὶ μίγνυται*». Ο Φερεκύδης μιλάει μεν για δύο μεταμορφώσεις, ωστόσο είναι φανερό ότι η δεύτερη μεταμόρφωση είναι αυτοπρόσωπη παρουσία του Δία (*ἐκφήνας αὐτόν*), ενώ το κείμενο του Τερεντίου μιλάει αόριστα για μεταμόρφωση σε άνθρωπο (in hominem).

Ο Δονάτος σε σχετικά σχόλια επισημαίνει ότι προφανώς ο πίνακας παρίστανε χωριστά τον Δία και χωριστά το χρυσάφι.[8] Και ακόμη προσπαθώντας να δώσει μια ερμηνεία διερωτάται αν ο πίνακας παρίστανε τον Δία με ανθρώπινη μορφή να χύνει χρυσάφι ή μήπως η φράση in hominem σημαίνει με τη θρασύτητα και την αισχρότητα ενός ανθρώπου.[9]

Ο R. Bentley[10] διόρθωσε το in hominem σε in pretium (= σε αμοιβή)

ὁ Κρόνου καὶ Ῥέας, ὁπότε ἠράσθη τῆς Ἀργολικῆς ἐκείνης μείρακος, οὐκ ἔχων εἴς ὅ τι ἐρασμιώτερον αὐτὸν μεταβάλοι οὐδὲ ὅπως ἂν διαφθείρειε τοῦ Ἀκρισίου τὴν φρουράν — ἀκούεις δήπου ὡς χρυσίον ἐγένετο καὶ ῥυεὶς διὰ τοῦ τέγους συνῆν τῇ ἀγαπωμένῃ. Και *Ἐνάλιοι διάλογοι* 12, 1: *ὁ γὰρ Ἀκρίσιος ὁ πατὴρ αὐτῆς καλλίστην οὖσαν ἐπαρθένευεν ἐς χαλκοῦν τινα θάλαμον ἐμβαλών· εἶτα, εἰ μὲν ἀληθὲς οὐκ ἔχω εἰπεῖν, φασὶ δ' οὖν τὸν Δία χρυσὸν γενόμενον ῥυῆναι διὰ τοῦ ὀρόφου ἐπ' αὐτήν, δεξαμένην δὲ ἐκείνην ἐς τὸν κόλπον καταρρέοντα τὸν θεὸν ἐγκύμονα γενέσθαι.* Απολλοδώρου 2, 4, 1: *δείσας δὲ ὁ Ἀκρίσιος τοῦτο, ὑπὸ γῆν θάλαμον κατασκευάσας χάλκεον τὴν Δανάην ἐφρούρει. Ταύτην μέν, ὡς ἔνιοι λέγουσιν, ἔφθειρε Προῖτος, ὅθεν αὐτοῖς καὶ ἡ στάσις ἐκινήθη· ὡς δὲ ἔνιοί φασι, Ζεὺς μεταμορφωθεὶς εἰς χρυσὸν καὶ διὰ τῆς ὀροφῆς εἰς τοὺς Δανάης εἰσρυεὶς κόλπους συνῆλθεν.* Hor. *Od.* 3, 16, 1 - 8: inclusam Danaen tyrris aenea // robustaeque fores vi vigilum canum // tristes excubiae munierant satis / / nocturnis ab adulteris, // si non Acrisium virginis abditae // custodem pavidum Iuppiter et Venus // risissent: fore enim tutum iter et patens // converso in pretium deo. Ovid. *Amores* 2, 19, 27 - 8: si numquam Danaen habuisset aenea turris // non esset Danae de Iove facta parens. Ovid. *Ars Amat.* 3, 415 - 6: quis Danaen nosset, si semper clausa fuisset // inque sua turri perlatuisset anus? Βλ. και P. Grimal, *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας* (Μετ. Β. Ἀτσαλος) Θεσσαλονίκη 1991, λλ. Ακρίσιος (σσ. 68 - 9) και Δανάη (σσ. 160 - 1).

7. *Fr. Gr. Hist.* I (ed. Jacoby), Φερεκύδ. απόσπ. 10. Βλ. και Εκατ. απόσπ. 21: *τῇ Δανᾷ μίσγεται Ζεύς.*

8. Don. *Eun.* 588,2: Atque in alienas tegulas: Hic apparet separatim Iovem, separatim auri fuisse picturam.

9. Don. *Eun.* 588,3: deum se in hominem convertisse: utrum quia Iuppiter humana forma aurum infundens pictus erat in tabula, non pro Iove aurum? an "in hominem", id est in hominis audaciam atque flagitia? Βλ. και J. Marouzeau, *ό.π.* (1942) σ. 265.

10. Βλ. R. Bentley, *ό.π.*, σσ. 120 - 1. Τη διόρθωση αυτή, όπως και άλλες που πρότεινε ο R. Bentley, δέχεται και ο J. Van Leeuwen, «Homerica», *Mnemosyne* 34 (1906)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ή in aurum (= σε χρυσάφι) που συμφωνεί με την αλληγορική εμηνεία του μύθου.[11] Ωστόσο η διόρθωση αυτή δεν έτυχε ευρύτερης αποδοχής.

Ο Λ.Μ. Τρομάρας, σε σχετικό άρθρο του στα *Ελληνικά* του 1985,[12] εφιστά την προσοχή στην αναφορά στον μύθο που βρίσκουμε στη Σαμία του Μενάνδρου 589 - 591: *οὐκ ἀκήκοας λεγόντων, εἰπέ μοι, Νικήρατε, // τῶν τραγῳδῶν ὡς γενόμενος χρυσὸς ὁ Ζεὺς ἐρρύη // διὰ τέγους καθειργμένην τε παῖδ' ἐμοίχευσέν ποτε;* Θεωρεί ότι το ρήμα *ἐμοίχευσεν* υπαινίσσεται σωματική παρουσία του Δία. Ωστόσο έχουμε την εντύπωση ότι δεν υπάρχει σαφής αναφορά σε μεταμόρφωση του Δία σε άνθρωπο.

Οι προσπάθειες εντοπισμού κάποιας σχετικής παράστασης[13] ελάχιστα έχουν αποδώσει. Ο Λ. Μ. Τρομάρας (1985) και ο J. Barsby (1999) αναφέρονται σε δύο τοιχογραφίες στην Πομπηία[14] που παριστάνουν και τη χρυσή βροχή και τον Δία με μορφή νεαρού ανδρός. Αν και είναι πολύ μεταγενέστερες, ίσως αποτελούν ένδειξη ότι ενδεχομένως ο Τερέντιος είχε υπόψη του μια παρόμοια εκδοχή του μύθου. Ωστόσο και στις συγκεκριμένες τοιχογραφίες τα σύμβολα δεν αφήνουν αμφιβολία ότι πρόκειται για τον Δία και όχι για απλό άνθρωπο που υπαινίσσεται το αόριστο in hominem του Τερεντίου.

Εφόσον η γραφή in hominem δεν αμφισβητείται, εκτός από την πρόταση του R. Bentley, και τα στοιχεία που έχουμε από τη λογοτεχνία και την τέχνη δεν ταιριάζουν απόλυτα, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο Τερέντιος ή είχε υπόψη του κάποια άγνωστη εκδοχή του μύθου ή για κάποιο λόγο διαφοροποιήθηκε από την παράδοση.

Το δεύτερο σημείο που έχει προβληματίσει τους μελετητές είναι ο προσδιορισμός per inpluvium (στ. 589). Αν η γραφή των χφφ. και του Δονάτου είναι ορθή, τότε εδώ ο Τερέντιος εισάγει στον μύθο έναν νεωτερισμό για χάρη του ρωμαϊκού κοινού.

Σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες (βλ. σημ. 6) ο Ακρίσιος έκλεισε την κόρη του σε υπόγειο δωμάτιο ή χαλκόδετο θάλαμο ή πύργο. Ο Τερέντιος

σ. 306. Για το hominem ο A. Macé, «Térence. *Eunuque*, v. 588», *RPh* 20 (1896) σ. 185, έχει προτείνει τη γραφή hiemem με τη σημασία «θύελλα». Τη γραφή αυτή επικροτεί και ο L. Havet, «Études sur Térence, *Eunuque*», *RPh* 30 (1906) σ. 268, σημ. 1.

11. Την αλληγορική ερμηνεία υπαινίσσεται ο Οράτιος στη δική του αναφορά στον μύθο Horat. *Od.* 3, 16, 1 - 8 (βλ. παραπάνω).

12. Λ.Μ. Τρομάρας, *ό.π.* (1985) σ. 276.

13. Λ.Μ. Τρομάρας, *ό.π.* (1985) σσ. 272 - 7. J. Barsby, *ό.π.*, σ. 197. Και A.J. Brothers, *Terence. The Eunuch*, Aris & Phillips Ltd. - Warminster 2000, σ. 187, σχόλιο στον στίχο 588.

14. Είναι παραστάσεις από την Casa della Regina Margherita και την οικία του Gavius Rufus [Βλ. Λ.Μ. Τρομάρας, *ό.π.* (1985) σ. 273].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

όμως αναφέρεται σε ένα ρωμαϊκό σπίτι, εφόσον inpluvium[15] είναι στέρνα που βρίσκεται στο atrium, δηλαδή στο αίθριο στο εσωτερικό ενός ρωμαϊκού σπιτιού, η οποία αντιστοιχεί σε ιδίου σχήματος άνοιγμα στη στέγη (compluvium), ένα σύστημα που επέτρεπε τη διέλευση του φωτός μέσα στο σπίτι, αλλά και του νερού της βροχής που συγκεντρωνόταν στη στέρνα (inpluvium).

Ο R. Bentley διόρθωσε το per inpluvium σε per pluviam (= σαν βροχή) και τον ακολούθησαν μερικοί από τους παλαιότερους εκδότες,[16] ενώ οι νεώτεροι[17] διατηρούν τη γραφή per inpluvium. Όμως τη διόρθωση per pluviam επανέφερε ο Λ.Μ. Τρομάρας στο άρθρο του που αναφέραμε παραπάνω (*Ελληνικά* 1985) και στη δική του έκδοση της κωμωδίας *Eunuchus* (1991).[18]

Το πρώτο που ενοχλεί τον R. Bentley, και όσους τον ακολουθούν, είναι ένα μετρικό πρόβλημα. Ο στίχος δεν αναλύεται μετρικά παρά μόνον εφαρμόζοντας τον νόμο της ιαμβικής βράχυνσης (brevis brevians), δηλαδή η βραχεία μονοσύλλαβη λέξη (πρόθεση) per βραχύνει και την πρώτη συλλαβή του inpluvium. Έτσι με τη διόρθωση του R. Bentley (per pluviam) αίρεται ταυτόχρονα και το πιθανό μετρικό πρόβλημα και ο νεωτερισμός του Τερεντίου.

Ωστόσο ισχυρό επιχείρημα υπέρ της γραφής per inpluvium αποτελεί ότι όχι μόνον το φαινόμενο της ιαμβικής βράχυνσης είναι πολύ συχνό στη Λατινική Κωμωδία, αλλά στον ίδιο τον Τερέντιο στον *Phor.* 707[19] απαντά ο ίδιος προσδιορισμός per inpluvium, όπου και πάλι εφαρμόζεται ιαμβική βράχυνση.

---

15. Βλ. Varro *L.L.* 5, 161: Cavum aedium dictum qui locus tectus intra parietes relinquebatur patulus, qui esset ad communem usum ...Si relictum erat in medio ut lucem carperet, deorsum quo impluebat, dictum impluvium, susum compluebat, compluvium. Utrumque a pluvia. Και R. Bentley (*ό.π.*, σ. 121): *impluvium*: Locus intra aedes cavus, a solo ad caelum usque patulus, ut lucem admitteret, et aqua de tecto collecta in eum implueret. Βλ. επίσης J. Barsby, *ό.π.*, σ. 197 και A.J. Brothers, *ό.π.*, σ. 187, σχόλιο στον στίχο 589.

16. Βλ. R. Bentley, *ό.π.*, σ. 121. S.G. Ashmore, *The Comedies of Terence*, New York ²1908 (ανατ. 1965) σσ. 126 και 139. Και J. Sargeaunt, (Loeb) *ό.π.*, σ. 294. κ.ά.

17. Βλ. R. Kauer - W.M. Lindsay - O. Skutsch, *ό.π.*, *Eun.* στ. 589. J. Marouzeau, *ό.π.* (1942) σ. 265. S. Prete, *P. Terenti Afri Comoediae*, Heidelberg 1954, σσ. 208 και 279. J. Barsby, *ό.π.*, σ. 197. A.J. Brothers, *ό.π.*, σσ. 104 και 187 σχόλιο στον στίχο 589. Αλλά και από τους παλαιούς εκδότες οι A.H. Westerhovius - G. Stallbaum, *P. Terentii Afri Comoediae sex*, vol. II, Lipsiae 1831, σ. 129.

18. Βλ. Λ.Μ. Τρομάρας, *ό.π.* (1985) σ. 271. Και Λ.Μ. Τρομάρας, *P. Terentius Afer. Eunuchus*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 62 και 181.

19. Ter. *Phor.* 707: anguis per inpluvium decidit de tegulis. Ο R. Bentley (*ό.π.*, σ. 121) εδώ έχει εισηγηθεί τη διόρθωση του per inpluvium σε in inpluvium.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Υποστηρίζοντας τη γραφή per inpluvium θα προσθέσουμε τις εξής παρατηρήσεις: Τόσο στον *Eun.* 589 όσο και στον *Phor.* 707 με τη βράχυνση της πρώτης συλλαβής του inpluvium, σε συνδυασμό με το ότι οι δύο επόμενες συλλαβές της λέξης είναι φύσει βραχείες, έχουμε ταυτόχρονη ανάλυση και της άρσης και της θέσης του ιάμβου, με αποτέλεσμα ο συγκεκριμένος πόδας να πάρει μορφή προκελευσματικού.[20] Αν και είναι η σπανιότερη μορφή προκελευσματικού, όπου η πρώτη βραχεία συλλαβή, που προκύπτει από την ανάλυση της άρσης του ιάμβου, χωρίζεται από τις άλλες τρεις,[21] ωστόσο τηρείται ένας από τους βασικούς κανόνες που διέπει τις αναλύσεις μακράς ή αδιάφορης ή ακόμη και βραχείας συλλαβής σε δύο βραχέα, δηλαδή η πρώτη βραχεία να βρίσκεται σε μονοσύλλαβη λέξη.[22] Ο προκελευσματικός είναι σπάνιος στον Τερέντιο, ενώ είναι πιο συχνή η παρουσία του στον Πλαύτο, και απαντά κυρίως στον πρώτο πόδα.[23] Χρησιμοποιείται συνήθως στους ιαμβικούς στίχους για να προσδώσει ζωηρότητα.[24] Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στον *Eun.* 589 ο προκελευσματικός χρησιμοποιείται για το ρυθμικό αποτέλεσμα που επιτυγχάνεται πράγμα το οποίο δίνει έμφαση στην εικόνα που περιγράφει ο ποιητής, δηλαδή τη διέλευση (ροή) του Δία - χρυσή βροχή από τη στέγη προς τον θάλαμο της Δανάης. Παρόμοια και στον *Phor.* 707 ο προκελευσματικός φαίνεται να δίνει έμφαση στην εικόνα που περιγράφεται, δηλαδή την πτώση του φιδιού από τη στέγη προς το εσωτερικό του σπιτιού.

---

20. Βλ. K. Dziatzko - E. Hauler, *Ausgewählte Komödien des P. Terentius Afer.* Erstes Bändchen. *Phormio*, Leipzig [4]1913 (ανατ. Amsterdam 1967) σ. 169. Αλλά και παλαιότερα στη 2η έκδοση την οποία είχε επιμεληθεί μόνος του ο K. Dziatzko (1885) σ. 100. Και J. Marouzeau, *Térence.* Tome II. *Heautontimoroumenos - Phormion*, «*Les Belles Lettres*», Paris 1927 (ανατ. διορθ. 1964) σ. 200.

21. Βλ. J. Soubiran, *Essai sur la versification dramatique des Romains*, Paris 1988, σ. 202.

22. Βλ. W.M. Lindsay, *Early Latin Verse*, Oxford 1922 (ανατ. 1968) σσ. 80 - 1. C. Questa, *Introduzione alla metrica di Plauto*, Bologna 1967, σ. 125. W.T. MacCary - M.M. Willcock, *Plautus, Casina*, Cambridge 1976, σ. 219. Α.Χ. Μέγας *Λατινική Μετρική*, Θεσσαλονίκη [3]1993, σ. 194. Και J. Barsby, ό.π., σ. 300. Πρόκειται για τον γνωστό ως νόμο του Ritschl.

23. W.M. Lindsay, *ό.π.*, σσ. 92 - 3. W.A. Laidlaw, *The prosody of Terence*, London 1938, σ. 38. R.H. Martin, *Terence: Phormio*, London 1959 (ανατ. 1964) σ. 26. G.P. Shipp, *P. Terenti Afri Andria*, Oxford [2]1960 (ανατ. 1965) σ. 33. Α.Χ. Μέγας, *ό.π.*, σ. 196. Και J. Soubiran, *ό.π.*, σ. 200.

24. Βλ. W.M. Lindsay, *ό.π.*, σσ. 93 - 4 και 104. Όμοια και E. Karakasis, «A note on Terentian metre», *MD* 50 (2003), ο οποίος (σσ. 182 - 3) μελέτησε επίσης τη σπανιότατη χρήση του προκελευσματικού στους τροχαϊκούς στίχους του Τερεντίου και το αποτέλεσμα που έχει η παρουσία του.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ένα άλλο πρόβλημα που απασχόλησε τους μελετητές είναι μια ασάφεια που δημιουργεί η σύνταξη του inpluvium με την πρόθεση per (καθώς δηλώνει διέλευση δια μέσου) σε συνδυασμό με τον εμπρόθετο προσδιορισμό in alienas tegulas (στ. 588).

Ο R. Bentley, και όσοι τον ακολουθούν, θεωρεί ότι το κείμενο δίνει το παράδοξο νόημα ότι ο Δίας «ήλθε στα ξένα κεραμίδια μέσω του inpluvium». Αυτό όμως λύνεται αν θεωρήσουμε ότι η λέξη tegulas χρησιμοποιείται κατά συνεκδοχή (το μέρος αντί του όλου),[25] δηλαδή τα κεραμίδια αντί για τη στέγη. Σ' αυτό συνηγορεί σχετικό σχόλιο του Δονάτου, ο οποίος σημειώνει (Don. *Eun.* 588,5): Et *tegulas* tectum, δηλαδή το tegulas (=κεραμίδια) σημαίνει tectum (=στέγη). Η λέξη tectum χρησιμοποιείται συχνά αντί για τις λέξεις aedes ή domus (=οικία). Έτσι το νόημα της φράσης είναι «μπήκε στο ξένο σπίτι μέσω του inpluvium». Προφανώς την άποψη αυτή ακολουθούν όσοι διατηρούν τη γραφή per inpluvium, την οποία όμως αντικρούει ο Λ.Μ. Τρομάρας στο προαναφερθέν άρθρο (1985)[26] με την παρατήρηση ότι δεν υπάρχει άλλο παράδειγμα χρήσης της λέξης tegulas αντί του tectum ούτε στον Πλαύτο ούτε στον Τερέντιο. Επιπλέον, όσοι υποστηρίζουν τη γραφή per inpluvium επικαλούνται παράλληλα χωρία,[27] όπου ο προσδιορισμός per inpluvium δηλώνει διέλευση από τη στέγη προς το εσωτερικό του σπιτιού ή αντίθετα.

Παρεμβαίνοντας στη συζήτηση ως προς το πρόβλημα αυτό, θα προσθέσουμε μερικές παρατηρήσεις που συνηγορούν στη γραφή per inpluvium. Θεωρούμε ότι η λέξη tegulas είναι συνεκδοχή αντί για το tectum, όχι μόνον επειδή ενισχύεται από το σχετικό σχόλιο του Δονάτου (βλ. παραπάνω), αλλά κυρίως γιατί το κέντρο βάρους της φράσης βρίσκεται στο επίθετο alienas (in alienas tegulas)[28]. Η λέξη tegulas αποδίδει με εμφατικό

---

25. Βλ. J. Cousin, *Études sur Quintilien*, Tome II, Paris 1936 (ανατ. Amsterdam 1967) σ. 134. P. Fontanier, *Les Figures du Discours*, Paris 1977, σ. 215. Πρβλ. Γρηγορίου του Κορινθίου *Περὶ Τρόπων* [*Rhet. Gr.* (ed. Spengel), III, σ. 219]: *Συνεκδοχή ἐστι φράσις οὐ κατὰ τὸ πλῆρες ἐκφερομένη, προσδεομένη δέ τινος ἔξωθεν διανοίας. Ἔχει δὲ τέσσαρας διαφοράς· καὶ γὰρ ἀπὸ τοῦ μέρους τὸ ὅλον δηλοῖ, καὶ ἀπὸ τοῦ ὅλου τὸ μέρος, καὶ ἀπὸ τοῦ συμβαίνοντος τὸ προηγούμενον, καὶ ἀπὸ τοῦ συμβόλου τὸ κύριον. Ἀπὸ μὲν οὖν μέρους τὸ ὅλον, οἷον «θεὰ λευκώλενος Ἥρη» ἀπὸ γὰρ τοῦ βραχίονος τὸ ὅλον σῶμα δηλοῖ.* Και ακόμη Ανωνύμου *Περὶ Σχημάτων* (III, σ. 173), Τρύφωνος *Περὶ Τρόπων* (III, σσ. 195 - 6), Ανωνύμου *Περὶ Τρόπων* (III, σσ. 209- 210), Κοκονδρίου *Περὶ Τρόπων* (III, σσ. 236 - 7), Γεωργίου του Χοιροβοσκού *Περὶ Τρόπων* (III, σ. 248).

26. Λ.Μ. Τρομάρας, *ό.π.* (1985) σ. 270.

27. Ter. *Phor.* 707. Plaut. *Mil.* 175, 287, 553. Και A. Gelius *N.A.* 10, 15, 8. Βλ. J. Barsby, *ό.π.*, σ. 197 και A.J. Brothers, *ό.π.*, σ. 187 σχόλιο στον στίχο 589.

28. Στην πολύ παλαιά έκδοσή τους οι A.H. Westerhovius - G. Stallbaum, *ό.π.*, σ. 129 επισημαίνουν τη βαρύτητα του επιθέτου alienas.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΡΗΤΗΣ

τρόπο παρόμοιες φράσεις[29] που υπάρχουν στις ελληνικές μαρτυρίες του μύθου (που είναι ίδιες και στις μεταγενέστερες του Τερεντίου), ενδεχομένως με σκωπτική διάθεση. Ο επιθετικός προσδιορισμός alienas είναι υπαινιγμός στην παρανομία του Δία, πράγμα που επιτείνεται από το επίρρημα clanculum. Η συνεκφορά in alienas tegulas είναι μοναδική στη Λατινική Κωμωδία, αλλά και στη λατινική λογοτεχνία, ενώ σε παραπλήσια περίπτωση, δηλαδή ανεπιθύμητη και παράνομη είσοδο σε ξένο σπίτι, ο Τερέντιος χρησιμοποιεί τη φράση in alienas aedis (*Ad.* 88 - 9)[30]. Θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι η φράση in alienas tegulas, πέρα από την εμφατική χρήση της που επισημάναμε, ενδεχομένως αποτελεί υπαινιγμό στη φράση in alienas aedis, η οποία αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον, αν λάβουμε υπόψη μας ότι την ξαναβρίσκουμε στον Κικέρωνα σε νόμο.[31] Και ακόμη το επίθετο alienus σε άλλους συνδυασμούς απαντά από τον Κικέρωνα και εξής σε φράσεις με νομική χροιά,[32] δηλώνοντας συχνά καταπάτηση ξένης ιδιοκτησίας.

Από το άλλο μέρος, ο R. Bentley[33] οικοδομεί την επιχειρηματολογία του λαμβάνοντας υπόψη την κυριολεκτική σημασία του inpluvium, δη-

---

29. Φερεκύδης απόσπ. 10: *ἐκ τοῦ ὀρόφου*. Μενάνδρου *Σαμία* 591: *διὰ τέγους*. Λουκ. *Ὄνειρ. ἢ Ἀλ.* 13: *διὰ τοῦ τέγους*. Λουκ. *Ἐν. διαλ.* 12, 1: *διὰ τοῦ ὀρόφου*. Απολλοδ. 2, 4, 1: *διὰ τῆς ὀροφῆς*. Πρβλ. και την υπόθεση της *Δανάης* του Ευριπίδη (Nauck, *TGF*, σ. 716): *διὰ τοῦ στέγους*.

30. Ter. *Ad.* 88 - 9: in aedis inruit alienas. Βλ. J. Marouzeau, *Térence*. Tome III. *Hécyre - Adelphes*, *«Les belles Lettres»*, Paris 1961, σ. 110. S.G. Ashmore, *ό.π.*, σ. 248. F.O. Copley, *ό.π.*, σ. 122. R.H. Martin, *Terence. Adelphoe*, Cambridge 1976, σ. 116. Και K. Dziatzko - R. Kauer, *Ausgewählte Komödien des P. Terentius Afer*, *Zweites Bändchen: Adelphoe*, Leipzig 1903 (ανατ. Amsterdam 1964) σ. 40.

31. Cic. *De legibus* 2, 61, 1 - 4: Duae sunt praeterea leges de sepulcris: quarum altera privatorum aedificiis, altera ipsis sepulcris cavet. Nam quod «rogum bustumve novum» vetat «propius sexaginta pedes adigi aedes alienas, invito domino»: incendium veretur acerbum. Βλ. I. Davies, G.H. Moser, F. Creuzel, *M. Tulli Ciceronis. De Legibus. Libri tres*, Frankfurt 1824 (ανατ. Hildesheim 1973) σ. 353. C.W. Keyes, *Cicero. De re publica. De legibus*, (The Loeb Classical Library) London 1928 (ανατ. 1961) σσ. 448 - 9. Και G. De Plinval, *Cicéron. Traité des lois*, *«Les belles Lettres»*, Paris 1959 (ανατ. 1968) σσ. 75 - 6.

32. π.χ. Cic. *Pro Mil.* 74, 14: non dubitavit aedificium extruere in alieno. Cic. *De off.* 2, 83: Habitent gratis in alieno? Liv. 39, 55, 2: et in alieno solo aedificare oppidum conati sunt. Sen *Epist.* 88, 28, 3: in alieno aedificat (και εδώ η φράση έχει νομική χροιά, αν και χρησιμοποιείται μεταφορικά). Πολύ αργότερα, ιδιαίτερα στον Ιουστινιάνειο Κώδικα, η φράση alienas aedes (ή σε αφαιρ. alienis aedibus) χρησιμοποιείται σε πάμπολλες διατάξεις νόμων, βλ. ενδεικτικά Iustiniani, *Digesta* seu *Pandectae* (ed. P. Krueger - Th. Mommsen) για τη φράση alienas aedes βλ. 8.2.10.1, 8.4.6.1, 8.4.8.1, 32.1.30.6, 39.5.9.1, 43.23.1.14, 44.2.7.2, 48.6.11.1. κ.ά. Για το επίθετο alienus σε άλλους συνδυασμούς βλ. 6.1.59.1, 8.2.25.1, 11.8.3.1, 41.1.9.1 κ.ά.

33. Βλ. R. Bentley, *ό.π.*, σ. 121.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λαδή η στέρνα όπου μαζευόταν το νερό της βροχής. Ωστόσο, στα χωρία που απαντά ο προσδιορισμός per inpluvium, η λέξη inpluvium αναφέρεται στο όλο σύστημα από τη στέγη μέχρι το έδαφος[34] και κατ' ουσίαν είναι η ενδεδειγμένη φράση, προκειμένου να δηλώσει τη διέλευση του Δία με τη μορφή χρυσής βροχής από τη στέγη προς το εσωτερικό του σπιτιού.

Πέρα από τα πιθανά προβλήματα κειμένου θα επιχειρήσουμε μια προσέγγιση από διαφορετική σκοπιά που μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση του χωρίου.

Η φράση misisse... imbrem aureum (στ. 585), που αποδίδει τη γνωστή εκδοχή του μύθου, εξαρτάται από το ρήμα aiunt που δηλώνει διήγηση μύθου.[35] Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με τις δύο επίμαχες φράσεις in hominem convortisse και in alienas tegulas venisse clanculum per inpluvium, οι οποίες εξαρτώνται από τη φράση animus gaudebat mihi μια ιδιωματική φράση[36] αντί του gaudebam σε μια ενδιαφέρουσα σύνταξη (ρήμα ψυχικού πάθους με ειδικό απαρέμφατο).[37]

Η αντικατάσταση του αρχικού ρήματος εξάρτησης από μια φράση που δηλώνει πνευματική και συναισθηματική διεργασία, ίσως δηλώνει την πα-

---

34. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το χωρίο από τον Aulus Gellius, όπου φαίνεται καθαρά ότι η φράση per inpluvium δηλώνει διέλευση δια μέσου: Aulus Gellius *Noctes Atticae* 10, 15, 7 - 8: Ignem e «flaminia», id est flaminis Dialis domo, nisi sacrum efferri ius non est. Victum, si aedes eius introierit, solui necessum est et vincula per impluvium in tegulas subduci atque inde foras in viam demitti. Βλ. R. Marache, *Aulu - Gelle. Les Nuits Attiques*, Tome II (Livres V - X), «*Les belles Lettres*», Paris 1978, σσ. 166 και 220. Και F. Weiss, *Aulus Gellius, Die Attischen Nächte*, zweiter Band, Leipzig 1876 (ανατ. Darmstadt 1965) σσ. 61 - 2.

35. Όπως φαίνεται από σχετικά σχόλια του Δονάτου, η χρήση του aiunt δείχνει ότι το περιεχόμενο της διήγησης είναι μύθος ή αναληθές. Don. *Eun.* 584,3: bene "aiunt", et quia fabula et quia tam turpis Iovi quam apta meretrici. *Eun.* 139,1: semper "ait" dicimus, cum vel invisa nobis et audientibus vel vana dicta narramus alicuius. *Andr.* 321,3: "aiunt" de ea re dicimus, quam volumus esse falsam. *Phor.* 380,1: "ais" dicimus de his, qui vana loquuntur: "dicere" autem dicimus de his, qui validiora.

36. Χρησιμοποιεί τη λέξη animus (=νους) αντί για το ίδιο το πρόσωπο π.χ. Lucr. 3, 145: (quod nos animum mentemque vocamus)... id sibi gaudet. Liv. 2, 60, 3: praemio gaudent militum animi. Sen *Epist.* 26, 2: viget animus et gaudet non multum sibi esse cum corpore. Βλ. και J. Barsby, *ό.π.*, σ. 197, ο οποίος παραθέτει παρόμοιες περιπτώσεις από τον Τερέντιο π.χ. *Andr.* 303: animus in spe atque in timore... fuit. 937: animus commotust metu. *Ad.* 612: animus timore obstipuit.

37. Βλ. J. Barsby, *ό.π.*, σ. 197. R. Kühner - C. Stegmann, *Ausführliche Grammatik der Lateinischen Sprache*, Zweiter Teil, Erster Band, Hannover 1912 (ανατ. Darmstadt 1966) σ. 691. Και C.E. Bennett, *Syntax of Early Latin*, I, Boston 1910 (ανατ. Hildesheim 1966) σσ. 378 και 402.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρέμβαση του υποκειμενικού παράγοντα στην περιγραφή του πίνακα. Δηλαδή ο Χαιρέας ορμώμενος από τη μυθική παράσταση επιχειρεί ανάπλαση του μύθου, δίνοντας τη δική του εκδοχή, προκειμένου να τον προσαρμόσει στην περίπτωσή του. Στόχος του δεν είναι η παρουσίαση του μύθου, αλλά ο παραλληλισμός[38] *μεταμόρφωση θεού σε άνθρωπο - μεταμφίεση νέου καλής οικογενείας σε ευνούχο*. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν και οι διαφοροποιήσεις από την παραδοσιακή μορφή του μύθου.

Η σκέψη αυτή ενισχύεται, αν εξετάσουμε όλο το χωρίο από άποψη ύφους: Στη διήγησή του ο Χαιρέας προβάλλει δύο ενέργειες του Δία, τη *μεταμόρφωση* και το ότι *διέπραξε απάτη*. Καθεμία δηλώνεται με δύο διαφορετικές φράσεις. Η μεταμόρφωση με τις φράσεις: misisse... imbrem aureum και in hominem convortisse. Η απάτη δηλώνεται επίσης με δύο φράσεις: luserat... ludum και fucum factum. Σε κάθε ζεύγος η δεύτερη φράση είναι σχήμα αύξησης σε σχέση με την πρώτη. Ιδιαίτερα εμφατικές είναι οι φράσεις που δηλώνουν απάτη, καθώς, πέρα από τις παρηχήσεις, η luserat... ludum είναι μεταφορική φράση και ταυτόχρονα συνιστά ετυμολογικό σχήμα,[39] ενώ η fucum factum αποτελεί μεταφορική και συνάμα παροιμιακή φράση.[40] Παράλληλα, η λέξη fucum με τη σημασία βαφή και μεταφορικά καλλωπισμός (ψιμύθιον)[41] που έχει, αποτελεί υπαινιγμό στη μεταμόρφωση - μεταμφίεση.

Οι δύο τελευταίοι στίχοι του χωρίου αποτελούν την κατακλείδα των συλλογισμών του Χαιρέα. Εκφράζεται με καυστική ειρωνεία για τον Δία με την επιφωνηματική φράση at quem deum! Παρόμοιος εκφραστικός τρόπος δεν απαντά, τουλάχιστον στη Λατινική Κωμωδία. Η φράση βρίσκεται σε αντίθεση με το ego homuncio στον επόμενο στίχο. Η λέξη homuncio είναι

---

38. Ο P. Thomas, «Observationes ad scriptores Latinos», *Mnemosyne* 49 (1921) σσ. 3 - 4 τονίζει ότι στην τελευταία φράση οι αντωνυμίες hoc και illud αναφέρονται στη μεταμόρφωση, δηλαδή στο γεγονός ότι και οι δύο (Δίας και Χαιρέας) πήραν ξένη μορφή και μάλιστα κατώτερη για να μπούν στο σπίτι της αγαπημένης τους.

39. Βλ. J. Barsby, *ό.π.*, σ. 196.

40. Βλ. A. Otto, *Die Sprichwörter und Sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig 1890 (ανατ. Hildesheim 1965) σ. 148. J. Barsby, ό.π., σ. 197. Και Λ.Μ. Τρομάρας, *ό.π.* (1991) σ. 181. Πρβλ. Plaut. *Capt.* 521: nec sycophantiis nec fucis ullum mantellum obviam est. Cic. *Com. petit.* 9, 35: si eum, qui tibi promiserit, audieris fucum, ut dicitur, facere. *Ad. Att.* 1, 1, 1: sine fuco ac fallaciis more maiorum negatur.

41. Βλ. A.H. Westerhovius - G. Stallbaum, *ό.π.*, σ. 130. Και Λ.Μ. Τρομάρας, *ό.π.* (1991) σ. 181. Πρβλ. Plaut. *Most.* 275: quae vitia corporis fuco occulunt. Tib. 1, 8, 11: quid fuco splendente genas ornare.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ουσιαστικό που σημαίνει «ανθρωπάκι» με υποτιμητική σημασία[42] και αποτελεί «ἅπαξ λεγόμενον» στη Λατινική Κωμωδία, καθώς ο Πλαύτος χρησιμοποιεί το υποκοριστικό του homo, δηλαδή homunculus.[43] Τη λέξη homuncio βρίσκουμε ξανά στον Κικέρωνα,[44] τον Πετρώνιο,[45] τον Σενέκα κ.ά.[46] συχνά σε αντίθεση προς το deus.

Οι φράσεις at quem deum και ego homuncio πλαισιώνουν τη φράση «qui templa caeli summa sonitu concutit», η οποία σύμφωνα με τη μαρτυρία του Δονάτου αποτελεί παρωδία από τον Έννιο.[47] Μολονότι αντιστοιχεί στο Ομηρικό (Ομ. *Ἰλ.* Α 530) *μέγαν δ' ἐλέλιξεν Ὄλυμπον*,[48] η φράση είναι χαρακτηριστική του Εννίου, καθώς υπάρχουν αρκετά παράλληλα στα αποσπάσματά του.[49] Η επισήμανση του Δονάτου στον στίχο 590 ότι αναγνωρίζει εδώ παρωδία από τον Έννιο, σε συνδυασμό με τη σκωπτική διάθεση, το ρητορικό ύφος και την καλοδουλεμένη δομή του χωρίου, γεννά την υποψία ότι ενδεχομένως η παρωδία έχει μεγαλύτερη έκταση.[50] Μια παρωδία ενδεχο-

---

42. Ο Δονάτος σχολιάζει Don. *Eun.* 591: Ego homuncio hoc non facerem oratorie ut Iovem extulit, ita detraxit sibi: ille est deus et magnus, ego non homo sed *homuncio.*

43. Βλ. J. Barsby, *ό.π.*, σ. 198. Πρβλ. Plaut. *Capt.* 51: homunculi, quanti sunt, quom recogito. *Rud.* 155: homunculi quanti estis! eiecti ut natant! *Trin.* 490 - 1: di divites sunt, deos decent opulentiae // et factiones, verum nos homunculi.

44. Cic. *Acad.* 2, 134: Deus ille qui nihil censuit deesse virtuti, homuncio hic qui multa putat praeter virtutem homini partim cara esse partim etiam necessaria.

45. Petr. 34, 7: Eheu inquit, ergo diutius vivit vinum quam homuncio. 34, 10: Eheu nos miseros, quam totus homuncio nil est. 56, 2: medicus, qui scit, quid homunciones intra praecordia sua habeant. 66, 6: Et si, inquam, ursus homuncionem comest, quanto magis homuncio debet ursum comesse.

46. Sen. *Epist.* 116, 7: Nos homunciones sumus; omnia nobis negare non possumus. Iuv. 5, 132 - 3: quadringenta tibi si quis deus aut similis dis // et melior fatis donaret homuncio. Apul. *Met.* 9, 7: quin tu, quicumque es, homuncio.

47. Don. *Eun.* 590,2: sonitu concutit parodia de Ennio (*Ribb. Trag*[3]. *p. 79*). Και 590,3: templa caeli summa tragice, sed de industria, non errore. Βλ. A.J. Brothers, *ό.π.*, σ. 187, σχόλιο στον στίχο 590. Και H.D. Jocelyn, *The Tragedies of Ennius*, Cambridge 1967, σ. 137.

48. Βλ. R. Bentley, *ό.π.*, σ. 121. Και S.G. Ashmore, *ό.π.*, σ. 139.

49. Βλ. J. Barsby, *ό.π.*, σ. 198. Και A.H. Westerhovius - G. Stallbaum, *ό.π.*, σ. 130.

50. Ο Δονάτος σχολιάζει Don. *Eun.* 588,6: Et satis comico charactere locutus est et presso stilo. Και Don. *Eun.* 590,3: Templa caeli summa tragice, sed de industria, non errore. Βλ. A.W. Gomme - F.H. Sandbach, *Menander. A commentary*, Oxford 1973, σσ. 611 - 2, οι οποίοι, σε σχόλιο τους στη *Σαμία* 590, παρατηρούν ότι ο Σοφοκλής, ο Ευριπίδης και άλλοι έγραψαν από μία τραγωδία με τον τίτλο *Δανάη*. Οι αναβιώσεις τραγωδιών του Ευριπίδη δεν ήταν σπάνιες τον 4ο π.Χ. αι. και ενδεχομένως το

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μένως τραγωδίας του Ευριπίδη που είχε αναβιώσει τον 4ο αι. π.Χ., η οποία έγινε από τον Μένανδρο και τη μετέφερε ο Τερέντιος, ή παρωδία μιας τραγωδίας του Εννίου (με πρότυπο τον Ευριπίδη) που έγινε από τον Τερέντιο, καθώς και ο Ευριπίδης και ο Έννιος έχουν γράψει τραγωδίες με τον τίτλο *Δανάη*. Το χωρίο κλείνει με την αμοραλιστική δήλωση ego illud vero ita feci — ac lubens. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι όλο το χωρίο μοιάζει να είναι ένα είδος απολογίας με έντονα ρητορικό ύφος και σκωπτική διάθεση, όπου ο Χαιρέας επικαλείται θεία κάλυψη για τις παρανομίες του. Ιδιαίτερα μάλιστα στην κατακλείδα με σοφιστικό τρόπο υφαρπάζει τη βούληση του ακροατή του.

Τόσο η σύνταξη όσο και το ύφος όλου του χωρίου δείχνουν ότι δεν πρόκειται για πλημμελή μετάφραση του ελληνικού προτύπου εκ μέρους του Τερεντίου, που χρήζει διορθώσεων. Αντίθετα, έχουμε μια σκόπιμα επιμελημένη επεξεργασία του θέματος με πολλά στοιχεία πρωτοτυπίας. Ιδιαίτερα τα στοιχεία που επισημάναμε στους δύο τελευταίους στίχους δεν μπορούν να προέρχονται από το ελληνικό πρότυπο. Συνεπώς, μπορούμε να πούμε ότι εδώ ο Τερέντιος έχει βάλει τη σφραγίδα του.

Οι επισημάνσεις αυτές θα μας επέτρεπαν ακόμη να πούμε ότι στόχος του ποιητή μας δεν είναι μια νέα εκδοχή ενός πασίγνωστου μύθου (έχει παρατηρηθεί άλλωστε ότι είναι πολύ σπάνιες οι μυθολογικές αναφορές στον Τερέντιο),[51] αλλά το μήνυμα που θέλει να στείλει στο κοινό του.

Το περιεχόμενο του συγκεκριμένου χωρίου αποτελεί έναν «κοινό τόπο» στη φιλοσοφία που βρήκε ανταπόκριση και στη λογοτεχνία. Είναι η συμβολή του Τερεντίου στην κριτική, που ασκήθηκε από μεγάλο μέρος του πνευματικού κόσμου της αρχαιότητας στους ποιητές κυρίως του επικού κύκλου, γιατί προβάλλοντας στους μύθους των την ανηθικότητα των θεών έβλαπταν τα ήθη των ανθρώπων και ιδίως των νέων.

Αυτό δεν διέφυγε της προσοχής του Δονάτου, ο οποίος σε σχετικό σχόλιο παρατηρεί: Don. *Eun.* 588,1: *φιλοσοφικῶς*, Terentius demonstravit, quam cladem moribus hominum et civitatibus afferant figmenta poetarum,

---

συγκεκριμένο χωρίο από τη Σαμία να είναι ένας υπαινιγμός σ' αυτό. Παρόμοια άποψη εκφράζει και ο D.M. Bain, *Menander. Samia*, Aris & Phillips Ltd.-Warminster 1983 (ανατ. διορθ. 1985) σσ. 125 - 6. Η πιθανή υπόθεση της *Δανάης* του Ευριπίδη έχει ως εξής: (Nauck, *TGF*, σ. 716) (ὁ Ζεὺς) *χρυσὸς γενόμενος καὶ ῥυεὶς διὰ τοῦ στέγους εἰς τὸν κόλπον τῆς παρθένου ἐγκύμονα ἐποίησεν*. Βλ. ακόμη E.K. Rand, «The Art of Terence's Eunuchus» *TAPhA* 63 (1932) σ. 64, σημ. 35, ο οποίος παρατηρεί ότι θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι υπήρχε μια παρωδία ελληνικής τραγωδίας στον Μένανδρο, την οποία μετέφερε ο Τερέντιος, αν δεν υπήρχε το σχόλιο του Δονάτου που αναγνωρίζει φράση του Εννίου.

51. Βλ. J. Barsby, *ό.π.*, σ. 196. Και G. Radke, «Terenz und die Mythologie», *Gymnasium* 58 (1951) σσ. 72 - 5, ο οποίος βλέπει στο συγκεκριμένο χωρίο Στωική επίδραση.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

cum exempla scelerum afferant peccaturis.[52] Από τη δική του σκοπιά ο Ιερός Αυγουστίνος (*Civ. Dei* 2, 7), παραθέτοντας το συγκεκριμένο χωρίο από τον Τερέντιο, παρατηρεί ότι «ο αχρείος νεαρός... βρίσκει δικαιολογία για την επαίσχυντη πράξη του σε μια τόσο μεγάλη αυθεντία, κομπάζοντας ότι σε ό,τι κάνει μιμείται τον θεό».[53]

Στη φιλοσοφία η πρώτη έντονη διαμαρτυρία κατά της θεολογίας των ποιητών προέρχεται από τον ραψωδό και φιλόσοφο Ξενοφάνη τον Κολοφώνιο[54] με τη γνωστή ρήση του: [*VS*, Diels - Kranz I (σ. 132) B 11 (Σεξτ.

---

52. Don. *Eun.* 588,1: «φιλοσοφικώς ο Τερέντιος έδειξε τί συμφορά προκαλούν στα ήθη των ανθρώπων και στις πολιτείες τα μυθεύματα των ποιητών, γιατί προσφέρουν παραδείγματα κακουργημάτων σ' αυτούς που έχουν πρόθεση να αμαρτήσουν». Ο P.R. Coleman - Norton, «Philosophical aspects of early Roman Drama», *CPh* 31 (1936) επισημαίνει (βλ. σ. 321) ότι οι φιλοσοφικοί προβληματισμοί στους Ρωμαίους κωμικούς είναι ηθικού περιεχομένου, συνήθως μεταφέρουν ό,τι βρίσκουν στα ελληνικά πρότυπα, ωστόσο εναρμονίζονται με τη ρωμαϊκή συμπεριφορά. Τονίζει ακόμη (σσ. 321 και 337) ότι οι προβληματισμοί αυτοί δείχνουν ότι το ρωμαϊκό κοινό ήταν εξοικειωμένο με τις ιδέες αυτές πολύ πριν τον Κικέρωνα. Και σχολιάζοντας το συγκεκριμένο χωρίο (σ. 324) επισημαίνει ότι αποτελεί αμφισβήτηση των θεών. Επίσης ο C. Knapp [*ό.π.* (1917) σ. 156 και (1910) σ. xlvii] παρατηρεί ότι το συγκεκριμένο χωρίο είναι προσπάθεια δικαιολόγησης ενός αδικήματος. Βλ. και G. Norwood, *The art of Terence*, New York 1923 (ανατ. 1965) σ. 63.

53. Ολόκληρο το κείμενο του Αυγουστίνου έχει ως εξής: Aug. *Civ. Dei* 2, 7: Omnes enim cultores talium deorum, mox ut eos libido perpulerit ferventi, ut ait Persius, tincta veneno, magis intuentur quid Iuppiter fecerit, quam quid docuerit Plato vel censuerit Cato. Hinc apud Terentium flagitiosus adulescens spectat tabulam quandam pictam in pariete,

«ubi inerat pictura haec, Iovem
quo pacto Danaae misisse aiunt quondam in gremium imbrem aureum»

atque ab hac tanta auctoritate adhibet patrocinium turpitudini suae, cum in ea se iactat imitari deum.

«At quem deum!» inquit; «qui templa caeli summo sonitu concutit.
Ego homuncio id non facerem? Ego vero illud feci ac libens».

Βλ. A.J. Brothers, *ό.π.*, σ. 186 σχόλιο στον στίχο 584. G.E. McCracken, *Saint Augustine. The city of God against the pagans*, vol. I (The Loeb Classical Library) London 1957, σσ. 166 - 7. Και G. Norwood, *ό.π.*, σ. 63.

54. Βλ. W.K.C. Guthrie, *Οι Σοφιστές* (Μετ. Δ. Τσεκουράκης) Αθήνα ²1991, σσ. 278 και 281. J. Adam, *The religious teachers of Greece*, Edinburgh 1908 (ανατ. 1923) σσ. 35, 198 - 211, ιδιαίτερα 200 - 2 και 207. Th. Gomperz, *Greek Thinkers*, vol. I, London 1901 (ανατ. 1964) σσ. 158 και 160. W. Jaeger, *Paideia: The Ideals of Greek Culture*, Oxford 1957, σ. 213. Bruno Snell, *Η ανακάλυψη του Πνεύματος* (Μετ. Δανιήλ Ι. Ιακώβ) ΜΙΕΤ Αθήνα 1981, σ. 135 J. Van Leeuwen, *ό.π.*, σ. 306. A.S. Pease, *M. Tulli Ciceronis De Natura Deorum*, vol. I, Cambridge Mass. Harvard University Press 1955 (ανατ. New York 1979) σσ. 280 - 1. C.L. Brownson, «Reasons for Plato's

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Εμπ. *Πρὸς Φυσ.* 1, 193)] *πάντα θεοῖσ' ἀνέθηκαν Ὅμηρος θ' Ἡσίοδός τε || ὅσα παρ' ἀνθρώποις ὀνείδεα καὶ ψόγος ἐστίν, || κλέπτειν μοιχεύσειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν.* Τις απόψεις του φαίνεται ότι συμμεριζόταν και ο Ηράκλειτος, ο οποίος *τὸν Ὅμηρον ἔφασκεν ἄξιον ἐκ τῶν ἀγώνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ῥαπίζεσθαι καὶ Ἀρχίλοχον ὁμοίως* [*VS*, Diels - Kranz I (σ. 160) B 42].[55] Η αρνητική κριτική της μυθολογίας των επικών ποιητών οδήγησε γρήγορα στην αλληγορική ερμηνεία των μύθων,[56] μία τάση που θα ακολουθήσουν πολλοί φιλόσοφοι στους επόμενους αιώνες και θα κορυφωθεί με τους Στωικούς.

Hostility to the Poets», *TAPhA* 28 (1897) σ. 34. G.M. Calhoun, «The higher Criticism on Olympus», *AJPh* 58 (1937) σσ. 268 - 9. Και Heinz - Günther Nesselrath, *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*, τομ. Α' *Αρχαία Ελλάδα* (Μετ. από τους Ι. Αναστασίου, Ι. Βάσση, Σ. Κοτζάμπαση, Θ. Κουρεμένο, Π. Κυριάκου) Αθήνα 2001, σ. 197. Πολλοί μελετητές θεωρούν τη διαφορά της ηθικής των θεών που παρατηρείται ανάμεσα στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* ως μια μορφή κριτικής εκ μέρους του ίδιου του Ομήρου βλ. A.S. Pease, *ό.π.*, σ. 281. W. Jaeger, *ό.π.*, σ. 213 και L.A. Post, «The Moral Pattern in Homer», *TAPhA* 70 (1939) ιδιαίτερα σσ. 160 - 1, 169 - 170, 182, 185, 189 - 190. Διάχυτη είναι επίσης η αντίληψη ότι ο Όμηρος και οι άλλοι ποιητές διαμόρφωναν οι ίδιοι τους μύθους από ένα βασικό παραδοσιακό υλικό βλ. L.A. Post, *ό.π.* (1939) σ. 169. G.M. Calhoun, «Homer's gods: Prolegomena», *TAPhA* 68 (1937) ιδιαίτερα σσ. 14 - 25. G.M. Calhoun, «Homer's gods - Myth and Mârchen», *AJPh* 60 (1939) σσ. 1 - 28, ιδιαίτερα σσ. 2 και 28. G.M. Calhoun, *ό.π.*, *AJPh* 58 (1937) σσ. 259 - 268. M.P. Nilsson, *Homer and Mycenae*, New York 1933 (ανατ. 1968) σ. 39. J. Tate, «Socrates and the Myths», *CQ* 27 (1933) σσ. 75 - 6, ο οποίος υπενθυμίζει ότι και ο Ηρόδοτος 2, 53 θεωρεί τον Όμηρο και τον Ησίοδο υπεύθυνους για τα ονόματα και την περιγραφή των θεών. Όμοια και ο C.L. Brownson, *ό.π.*, σ. 26 Πρβλ. Ηρόδ. 2, 53: *Οὗτοι* (Ὅμηρος καὶ Ἡσίοδος) *δέ εἰσι οἱ ποιήσαντες θεογονίην Ἕλλησι καὶ τοῖσι θεοῖσι τὰς ἐπωνυμίας δόντες καὶ τιμάς τε καὶ τέχνας διελόντες καὶ εἴδεα αὐτῶν σημήναντες.* Ενώ ο G.M. Calhoun [*ό.π.* (1939) σ. 18] τονίζει ότι οι ιστορίες των ερώτων του Δία, αλλά και των άλλων θεών ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς.

55. Βλ. C.L. Brownson, *ό.π.*, σ. 34. Και J. Tate, *ό.π.* (1933) σ. 76. (Πρβλ. και Διογ. Λαέρτ. 9, 1). Τη στάση αυτή του Ηρακλείτου εξηγεί ο Αριστοτέλης, δηλαδή ότι αιτία είναι ο στίχος 107 του Σ της *Ιλιάδας*, όπου φαίνεται ότι ο Όμηρος στρέφεται κατά της παγκόσμιας αρμονίας: Αριστ. *Ηθικ. Ευδ.* Η 1235 a 25 - 9: *οἱ δὲ τὰ ἐναντία φίλα, καὶ Ἡράκλειτος ἐπιτιμᾷ τῷ ποιήσαντι «ὡς ἔρις ἔκ τε θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἀπόλοιτο», οὐ γὰρ ἂν εἶναι ἁρμονίαν μὴ ὄντος ὀξέος καὶ βαρέος, οὐδὲ τὰ ζῷα ἄνευ θήλεος καὶ ἄρρενος ἐναντίων ὄντων.*

56. Θεμελιωτής της τάσης αυτής είναι ο Θεαγένης ο Ρηγίνος (2ο μισό του 6ου π.Χ. αι.) (*VS*, Diels - Kranz, I, σσ. 51 - 52) και τον ακολούθησαν ο Μητρόδωρος ο Λαμψακηνός (*VS*, Diels - Kranz, II, σσ. 49 - 50) και ο ιστορικός Στησίμβροτος από τη Θάσο [*Fr. Gr. Hist.* 107 F 21 - 25 (ed. Jacoby)] βλ. Heinz - Günther Nesselrath, *ό.π.*, σ. 197 και A.S. Pease, *ό.π.*, σ. 281. Κατά τον Διογένη τον Λαέρτιο ο Πυθαγόρας είδε στον κάτω κόσμο τον Όμηρο και τον Ησίοδο να τιμωρούνται για όσα είπαν για τους θεούς (Διογ. Λαέρτ. 8, 21: *Φησὶ δ' Ἱερώνυμος κατελθόντα αὐτὸν εἰς ᾅδου τὴν μὲν Ἡσιόδου ψυχὴν ἰδεῖν πρὸς κίονι χαλκῷ δεδεμένην καὶ τρίζουσαν, τὴν δ' Ὁμήρου κρεμαμένην ἀπὸ δένδρου καὶ ὄφεις περὶ αὐτὴν ἀνθ' ὧν εἶπον περὶ θεῶν*) βλ. και C.L. Brownson, *ό.π.*, σ. 34.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το θέμα ανήκε στα αντικείμενα συζήτησης των Σοφιστών,[57] πράγμα το οποίο, σε συνδυασμό με άλλες απόψεις που διατύπωσαν για τους θεούς, συνέβαλε στην αρνητική εικόνα που σχηματίστηκε γι' αυτούς.

Συστηματική πραγμάτευση όμως του θέματος έχουμε από τον Πλάτωνα στο 2ο και 3ο βιβλίο της *Πολιτείας*, όπου ο Σωκράτης, αναζητώντας την καλύτερη εκπαίδευση για τους «φύλακες» της ιδανικής πολιτείας, αναφέρεται στην καθιερωμένη εκπαίδευση των νεαρών Αθηναίων. Διαπιστώνει ότι στο πλαίσιο της «μουσικής» εκπαίδευσης οι νέοι μαθητεύουν στους μύθους που προσφέρουν οι ποιητές, και επισημαίνει τον μεγάλο κίνδυνο να αντλήσουν παραδείγματα και να τα μιμηθούν. Γι' αυτό εξορίζει από την ιδανική πολιτεία όχι μόνον τους ποιητές της επικής και λυρικής ποίησης, αλλά και της Τραγωδίας.[58] Επανέρχεται στο θέμα και στο τελευταίο βιβλίο της *Πο-*

---

57. Heinz - Günther Nesselrath, *ό.π.*, σ. 206. W.K.C. Guthrie, *ό.π.* (1991) σ. 281. Και A. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (Μετ. Α. Τσοπανάκη) Θεσσαλονίκη ²1972, σσ. 491 και 497.

58. Πλάτ. *Πολ.* Β 376e2 - 383c 5 καὶ Γ 386a 1 - 398β 4. Βλ. Pen. Murray, *Plato on poetry*, Cambridge 1996, ιδιαίτερα στις σσ. 15 - 6, 18, 21 - 4 και 30. C.L. Brownson, *ό.π.*, ιδιαίτερα σσ. 6 - 7, 12 - 3, 15 - 6, 26 - 7, 33 και 41. W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, vol. IV (Plato) Cambridge 1975 (ανατ. 1977) σσ. 450 - 2 και vol. V (1978) σ. 360. Bruno Snell, *ό.π.*, σ. 162. J. Barsby, *ό.π.*, σ. 198. F. Solmsen, «The Background of Plato's Theology», *TAPhA* 67 (1936) σσ. 214 - 5. W. Jaeger, *ό.π.*, σσ. 212 - 4, 217, 219, 222. J. Adam, *ό.π.*, σσ. 399 - 403. A.S. Pease, *ό.π.*, σσ. 281 και 283. J. Van Leeuwen, *ό.π.*, σ. 306. A.E. Taylor, *Πλάτων. Ο άνθρωπος και το έργο του* (Μετ. Ι. Αρζόγλου) ΜΙΕΤ Αθήνα ²1992, σσ. 327 - 8. H. Usener, *Epicurea*, Teubner 1966, σ. 172. J. Tate, *ό.π.* (1933) σσ. 75 - 6. Και J. Tate, «Plato and allegorical interpretation», *CQ* 23 (1929) σσ. 145 - 9. Πρβλ. Αθήναιος 5, 12, 187c-d: *ἀλλ' ὅμως τοιαῦτα γράφοντες ('Επίκουρος καὶ Πλάτων) τὸν Ὅμηρον ἐκβάλλουσι τῶν πόλεων.* Ο 'Ομηρος και ο Ησίοδος κατείχαν σημαντική θέση στην εκπαίδευση, όπως φαίνεται από αναφορές ότι οι νέοι μάθαιναν τα ποιήματά τους απέξω π.χ. ο Νικήρατος λέγει ότι ο πατέρας του τον υποχρέωνε να μάθει απέξω τον 'Ομηρο. Βλ. Ξενοφ. *Συμπ.* 3, 5: *Ὁ πατὴρ ὁ ἐπιμελούμενος ὅπως ἀνὴρ ἀγαθὸς γενοίμην ἠνάγκασέ με πάντα τὰ Ὁμήρου ἔπη μαθεῖν· καὶ νῦν δυναίμην ἂν Ἰλιάδα ὅλην καὶ Ὀδύσσειαν ἀπὸ στόματος εἰπεῖν.* Βλ. ακόμη Ξενοφ. *Απομν.* 4, 2, 10: *Τί δὲ δὴ βουλόμενος ἀγαθὸς γενέσθαι, ἔφη, ὦ Εὐθύδημε, συλλέγεις τὰ γράμματα; ...Ἀλλὰ μὴ ῥαψῳδός; ἔφη· καὶ γὰρ τὰ Ὁμήρου σέ φασιν ἔπη πάντα κεκτῆσθαι.* Και Πλάτ. *Πρωτ.* 325e 1 - 326a 4: *οἱ δὲ διδάσκαλοι τούτων τε ἐπιμελοῦνται καὶ ἐπειδὰν αὖ γράμματα μάθωσι καὶ μέλλωσι συνήσειν τὰ γεγραμμένα, ὥσπερ τότε τὴν φωνὴν παρατιθέασιν αὐτοῖς ἐπὶ τῶν βάθρων ἀναγιγνώσκειν ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα καὶ ἐκμανθάνειν ἀναγκάζουσιν, ἐν οἷς πολλαὶ μὲν νουθετήσεις ἔνεισι, πολλαὶ δὲ διέξοδοι καὶ ἔπαινοι καὶ ἐγκώμια παλαιῶν ἀνδρῶν ἀγαθῶν, ἵνα ὁ παῖς ζηλῶν μιμῆται καὶ ὀρέγηται τοιοῦτος γενέσθαι.* Βλ. επίσης J. Tate, *ό.π.*(1933) σσ. 74 - 5 και Pen. Murray, *ό.π.* (1996) σ. 15. Ωστόσο και ο ίδιος ο Πλάτων επαινεί τον 'Ομηρο βλ. *Ιων* 530b 9 - 10: *καὶ δὴ καὶ μάλιστα ἐν Ὁμήρῳ τῷ ἀρίστῳ καὶ θειοτάτῳ τῶν ποιητῶν.* *Πολ.* 606e 2 - 3:

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λιτείας[59] και ακόμη στους *Νόμους* 636d 1 - 7, 810e 6 - 811a 7, 858e 1 - 4, 886d 1 - 2, 887c 8 - d 3, 941b 2 - c1.[60]

Υπάρχει ακόμη μία αναφορά στο θέμα σε έναν από τους πρώιμους διαλόγους του, τον *Ευθύφρονα*.[61] Εκεί ο μάντης Ευθύφρων, ο οποίος είχε καταγγείλει τον πατέρα του για ανθρωποκτονία, σε σχετική ερώτηση του Σωκράτη θα δικαιολογήσει τη στάση του φέροντας το παράδειγμα του Δία, που αντιμετώπισε σκληρά τον πατέρα του τον Κρόνο, και αυτός με τη σειρά του τον δικό του πατέρα τον Ουρανό, επικαλούμενοι λόγους δικαιοσύνης.

Ο Αριστοτέλης δεν ασχολείται ιδιαίτερα με το θέμα, ωστόσο στα *Ηθικ. Ευδ.* Η 1235 a 25 - 29 προσπαθεί να εξηγήσει τη στάση του Ηρακλείτου απέναντι στον Όμηρο (βλ. παραπάνω) και στο 1ο βιβλίο *Τῶν μετὰ τὰ Φυσικά* (983a 2 - 5) παραθέτει σχετικό στίχο από τον Σόλωνα (βλ. παρακάτω), ενώ στην *Ποιητική* του παρατηρεί ότι οι ποιητές δεν μπορούν να διατυπώσουν σωστές ιδέες σχετικά με τους θεούς, και αναφέρεται στον Ξενοφάνη.[62]

Από τις δύο μεγάλες σχολές της Ελληνιστικής εποχής, η Επικούρεια στράφηκε ανοικτά κατά της θεολογίας των ποιητών,[63] ενώ οι Στωικοί εφάρμοσαν σε μεγάλη έκταση την αλληγορική ερμηνεία των μύθων.[64]

ὅταν Ὁμήρου ἐπαινέταις ἐντύχῃς λέγουσιν ὡς τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν οὗτος ὁ ποιητής Πολ. 607α 2 - 3: *καὶ συγχωρεῖν Ὅμηρον ποιητικώτατον εἶναι καὶ πρῶτον τῶν τραγῳδοποιῶν).*

59. C.L. Brownson, *ό.π.*, σσ. 8 - 13.

60. Βλ. F. Solmsen, *ό.π.*, σσ. 210 - 1. J. Tate, *ό.π.* (1933) σ. 75. Και C.L. Brownson, *ό.π.*, σσ. 13 - 17. Ενδεικτικά βλ. *Νόμοι* 941b 2 - c 1: *Κλοπὴ μὲν χρημάτων ἀνελεύθερον, ἁρπαγὴ δὲ ἀναίσχυντον· τῶν Διὸς δὲ υἱέων οὐδεὶς οὔτε δόλοις οὔτε βίᾳ χαίρων ἐπιτετήδευκεν τούτοιν οὐδέτερον. Μηδεὶς οὖν ὑπὸ ποιητῶν μηδ' ἄλλως ὑπό τινων μυθολόγων πλημμελῶν περὶ τὰ τοιαῦτα ἐξαπατώμενος ἀναπειθέσθω, καὶ κλέπτων ἢ βιαζόμενος οἰέσθω μηδὲν αἰσχρὸν ποιεῖν ἀλλ' ἅπερ αὐτοὶ θεοὶ δρῶσιν· οὔτε γὰρ ἀληθὲς οὔτ' εἰκός, ἀλλ' ὅς τι δρᾷ τοιοῦτον παρανόμως, οὔτε θεὸς οὔτε παῖς ἐστίν ποτε θεῶν, ταῦτα δὲ νομοθέτῃ μᾶλλον προσήκει γιγνώσκειν ἢ ποιηταῖς σύμπασιν.*

61. Πλάτ. *Ευθ.* 5e 5 - 6a 5: *αὐτοὶ γὰρ οἱ ἄνθρωποι τυγχάνουσι νομίζοντες τὸν Δία τῶν θεῶν ἄριστον καὶ δικαιότατον, καὶ τοῦτον ὁμολογοῦσι τὸν αὐτοῦ πατέρα δῆσαι ὅτι τοὺς υἱεῖς κατέπινεν οὐκ ἐν δίκῃ, κἀκεῖνόν γε αὖ τὸν αὐτοῦ πατέρα ἐκτεμεῖν δι' ἕτερα τοιαῦτα· ἐμοὶ δὲ χαλεπαίνουσιν ὅτι τῷ πατρὶ ἐπεξέρχομαι ἀδικοῦντι, καὶ οὕτως αὐτοὶ αὐτοῖς τὰ ἐναντία λέγουσι περί τε τῶν θεῶν καὶ περὶ ἐμοῦ.* Βλ. και L.R. Farnell, *The higher aspects of Greek Religion*, London 1912, σσ. 129 - 131. C.L. Brownson, *ό.π.*, σσ. 17 - 8. A.E. Taylor, *ό.π.* (1992) σσ. 182 - 3. Και A.S. Pease, *ό.π.*, σ. 281.

62. Αριστ. *Ποιητ.* 1460b 35 - 37: *εἰ δὲ μηδετέρως, ὅτι οὕτω φασίν, οἷον τὰ περὶ θεῶν ἴσως γὰρ οὔτε βέλτιον οὕτω λέγειν οὔτ' ἀληθῆ, ἀλλ' εἰ ἔτυχεν ὥσπερ Ξενοφάνει· ἀλλ' οὖν φασι.* Βλ. A. Gudeman, *Aristoteles. Περὶ Ποιητικῆς*, Berlin und Leipzig 1934, σσ. 427 - 8. Και I. Bywater, *Aristotle. On the Art of Poetry* Oxford 1909, σσ. 331-2.

63. Βλ. H. Usener, *ό.π.*, σ. 172. Και A.S. Pease, *ό.π.*, σ. 281.

64. Βλ. F.H. Sandbach, *The Stoics*, London 1975, σ. 26 (για τον Ζήνωνα) και 115 (για τον Χρύσιππο, ο οποίος περισσότερο από όλους τους Στωικούς ασχολήθηκε με την

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η αντίθεση προς τη θεολογία των ποιητών φαίνεται ότι βρήκε ευμενή απήχηση στον ρωμαϊκό πνευματικό κόσμο, αν κρίνουμε από σχετικές αναφορές του Κικέρωνα[65] και τις πληροφορίες που έχουμε από μεταγενέστερους συγγραφείς για τις απόψεις του Βάρρωνα[66] ή του ανώτατου αρχιερέα Q. Mucius Scaevola.[67] Αυτό ήταν αναμενόμενο, αν λάβουμε υπόψη μας τον χαρακτήρα της ρωμαϊκής θρησκείας, το ότι η σχετική με τους θεούς μυθολογία ήταν ξενόφερτη στη Ρώμη και επιπλέον ότι βασικό στοιχείο της ρωμαϊκής θρησκείας και παράδοσης ήταν ο αυστηρός ηθικός κώδικάς τους (mos maiorum).[68]

αλληγορική ερμηνεία των μύθων). Βλ. επίσης A.A. Long, *Η Ελληνιστική φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί* (Μετ. Σ. Δημόπουλος - Μ. Δραγώνα - Μονάχου) Αθήνα 1987, σ. 241. Τσέλλερ - Νεστλέ (E. Zeller -W. Nestle), *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας* (Μετ. Χ. Θεοδωρίδη) Αθήνα 1941, σσ. 289 και 317 (ιδιαίτερα για τον Παναίτιο). A.D. Nock, «Posidonius», *JRS* 49 (1959) σ. 9 A.S. Pease, *ό.π.*, σσ. 255 - 6, 261 - 3, 271 - 9, σχόλια στις παρ. 36, 38, 40 - 1. Και P. De Lacy, «Stoic views of poetry», *AJPh* 69 (1948) σ. 241, ο οποίος επισημαίνει (σ. 259) ότι και πριν από τους Στωικούς υπήρξαν φιλόσοφοι που επιχείρησαν την αλληγορική ερμηνεία των μύθων του Ομήρου και του Ησιόδου, αλλά οι Στωικοί έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην προσπάθεια αυτή.

65. Cic. *N.D.* 1, 42: Nec enim multo absurdiora sunt ea quae poetarum vocibus fusa ipsa suavitate nocuerunt, qui et ira inflammatos et libidine furentis induxerunt deos feceruntque ut eorum bella proelia pugnas vulnera videremus, odia praeterea discidia discordias, ortus interitus, querellas lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria vincula, cum humano genere concubitus mortalique ex inmortali procreatos. Επίσης Cic. *N.D.* 2, 70 - 2. Και *Tusc. Disp.* 2, 27: (poetae) recte igitur a Platone eiciuntur ex ea civitate, quam finxit ille cum optimos mores et optimum rei publicae statum exquireret. At vero nos, docti scilicet a Graecia, haec a pueritia et legimus et discimus, hanc eruditionem liberalem et doctrinam putamus. Βλ. και A.S. Pease, *ό.π.*, σ. 281.

66. Aug. *Civ. Dei* 6, 5: De tribus generibus theologiae secundum Varronem, id est uno fabuloso, altero naturali, tertioque civili... Deinde ait «mythicon appellant, quo maxime utuntur poetae, physicon, quo philosophi, civile, quo populi». Βλ. P.A. Brunt, «Philosophy and Roman Religion» in *Philosophia Togata I* ed. by M. Griffin and J. Barnes, Oxford 1989 (βελτ. έκδ. 1997) σσ. 175 και 178. Και A.S. Pease, *ό.π.*, σ. 280.

67 Aug. *Civ. Dei* 4, 27: relatum est in literas doctissimum pontificem Scaevolam disputasse tria genera tradita deorum: unum a poetis, alterum a philosophis, tertium a principibus civitatis. Primum genus nugatorium dicit esse, quod multa de diis fingantur indigna; secudum non congruere civitatibus, quod habeat aliqua supervacua, aliqua etiam quae obsit populis nosse.

68. Βλ. P.A. Brunt *ό.π.*, σσ. 177 - 8. W.W. Fowler, *The religious experience of the Roman* people, New York 1911 (ανατ. 1971), ο οποίος τονίζει ότι η Ρωμαϊκή θρησκεία είχε κοινά σημεία με τη διδασκαλία της Στοάς (σσ. 362, 364 - 5, 367, 371,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στη λογοτεχνία προανάκρουσμα αποτελεί η ομολογία του Ησιόδου ότι οι ποιητές «λένε πολλά ψέματα που μοιάζουν με αλήθειες» (Ησιόδ. *Θεογ.* 27)[69] Ενώ ο Πίνδαρος στον 1ο *Ολυμπιόνικο* (1, 28 - 9) και στον 7ο *Νεμεόνικο* (7, 20 - 4) θα επισημάνει ότι οι μύθοι λένε ψέματα που παραπλανούν, με αποτέλεσμα να αποδίδουν οι άνθρωποι στους θεούς πράξεις που δεν συνάδουν με την ιδιότητά τους.[70] Από το άλλο μέρος ο Σόλων δηλώνει ότι *πολλὰ ψεύδονται ἀοιδοί* (Σόλων, απόσπ. 21 Diehl).[71]

Βαθιά επηρεασμένος από τη διδασκαλία των Σοφιστών, ο Ευριπίδης[72] μετέφερε στα έργα του τον προβληματισμό τους πάνω στο συγκεκριμένο θέμα, πράγμα που φαίνεται ότι ήταν μία από τις αιτίες που περιόρισαν τη δημοτικότητά του, όσο ζούσε, και καθόρισαν τη συμπεριφορά του Αριστοφάνη απέναντί του, όπως φαίνεται κυρίως στους *Βατράχους* και στην κατηγορία για αθεΐα που του προσάπτει στις *Θεσμοφοριάζουσες*.[73] Τα πιο χαρακτηριστικά χωρία είναι τα εξής: *Ηρακλής* 1340 - 6, όπου ο ήρωας εκφράζει την άποψη ότι οι θεοί δεν μπορούν να φέρονται άδικα και συνεπώς οι σχετικοί μύθοι λένε ψέματα. *Τρωάδες* 945 - 950 και 981 - 2, όπου η Ελένη συζητώντας με την Εκάβη δικαιολογεί τις ενέργειές της θεωρώντας υπεύθυνη την Αφροδίτη,

---

453). Και R.M. Ogilvie, *The Romans and their gods. In the Age of Augustus*, London 1969, σ. 14, ο οποίος επισημαίνει ότι η Ρωμαϊκή θρησκεία επηρεάστηκε από Ελληνικές ιδέες (σσ. 9 - 15), ενώ μεγάλη ήταν η απήχηση της Στοάς (σ. 19).

69. Ησιόδ. Θεογ. 27: *Ἴδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα / / ἴδμεν δ' εὖτ' ἐθέλωμεν ἀληθέα γηρύσασθαι*. Βλ. Bruno Snell, *ό.π.*, σ. 135.

70. Πίνδ. *Ολ.* 1, 28 - 9: *Ἦ θαυματὰ πολλά, καὶ πού τι καὶ βροτῶν / / φάτις ὑπὲρ τὸν ἀλαθῆ λόγον· / / δεδαιδαλμένοι ψεύδεσι ποικίλοις / / ἐξαπατῶντι μῦθοι*. Και *Νεμ.* 7, 20 - 24: *Ἐγὼ δὲ πλέον' ἔλπομαι / / λόγον Ὀδυσσέος ἢ πάθαν / / διὰ τὸν ἀδυεπῆ γενέσθ' Ὅμηρον· / / ἐπεὶ ψεύδεσί οἱ ποτανᾷ τε μαχανᾷ / / σεμνὸν ἔπεστί τι· σοφία / / δὲ κλέπτει παράγοισα μύθοις τυφλὸν δ' ἔχει / / ἦτορ ὅμιλος ἀνδρῶν ὁ πλεῖστος*. Βλ. Bruno Snell, *ό.π.*, σ. 135. A.S. Pease, *ό.π.*, σ. 281. Και S. Instone, *Pindar. Selected Odes*. Aris & Phillips Ltd. -Warminster 1996, σ. 101.

71. Αριστ. *Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ* A 983a 2 - 5: *ἀλλ' οὔτε τὸ θεῖον φθονερὸν ἐνδέχεται εἶναι, ἀλλὰ κατὰ τὴν παροιμίαν «πολλὰ ψεύδονται ἀοιδοί, οὔτε τῆς τοιαύτης ἄλλην χρὴ νομίζειν τιμιωτέραν*. Βλ. και Bruno Snell, *ό.π.*, σ. 135.

72. Βλ. G. Murray, *Ο Ευριπίδης και η εποχή του* [Μετ. Κ.Ν. Παπανικολάου από την 1η έκδοση 1913 (ανατ. 1965)] Αθήνα, σσ. 27 - 9, 49, 59, 66, 83, 95 - 6. W.K.C. Guthrie, *ό.π.* (1991) σσ. 281 - 6. A. Lesky, *ό.π.*, σσ. 491, 514, 554. Heinz - Günther Nesselrath, *ό.π.*, σ. 231. F. Solmsen, *ό.π.*, σσ. 210, 212 - 4. J. Adam, *ό.π.*, σσ. 286 - 319. Bruno Snell, *ό.π.*, σσ. 154 - 6, 166, 172. A.S. Pease, *ό.π.*, σ. 281. Και C.L. Brownson, *ό.π.*, σ. 30.

73. Αριστοφ. *Θεσμοφ.* 451: *τοὺς ἄνδρας ἀναπέπεικεν οὐκ εἶναι θεούς*. Βλ. J. Adam, *ό.π.*, σ. 294. Bruno Snell, *ό.π.*, σσ. 159 - 161, 176. P.E. Easterling - B.M.W. Knox, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (Μετ. Ν. Κονομή, Χρ. Γρίμπα, Μ. Κονομή) Αθήνα 1990, σσ. 424, 450 - 1, όπου επισημαίνουν ότι η αναγνώριση του Ευριπίδη ήλθε αργότερα. Όμοια και Bruno Snell, *ό.π.*, σσ. 164 - 5.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ενώ η Εκάβη εκφράζει την *αντίθετη* άποψη. *Βελλεροφόντης* απόσπ. 292, 7, όπου εκφράζεται η άποψη ότι, αν οι θεοί κάνουν κακό, δεν είναι θεοί. *ΙΑ* 793 - 800, όπου ο χορός θεωρεί δημιούργημα των ποιητών τον μύθο της Λήδας. *ΙΤ* 380 - 391, όπου η Ιφιγένεια εκφράζει τη γνώμη ότι οι άνθρωποι φορτώνουν τις κακίες τους στους θεούς. *Ιππόλυτος* 451 - 461, όπου η τροφός ενθαρρύνει τη Φαίδρα αναφέροντας παραδείγματα θεών που έπεσαν θύματα του έρωτα.[74]

Πλησιέστερο στον Τερέντιο φαίνεται να είναι ένα χωρίο που προέρχεται από τον *Ίωνα* (*Ιων* 448 - 451):[75] *Τὰς ἡδονὰς γὰρ τῆς προμηθίας πάρος || σπεύδοντες ἀδικεῖτ'. Οὐκέτ' ἀνθρώπους κακοὺς || λέγειν δίκαιον, εἰ τὰ τῶν θεῶν κακὰ || μιμούμεθ', ἀλλὰ τοὺς διδάσκοντας τάδε*, όπου φαίνεται η απογοήτευση του ήρωα όταν μαθαίνει ότι ο θεός, τον οποίο υπηρετούσε πιστά, αποπλάνησε μια θνητή.[76] Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Ευριπίδης είναι

---

74. Ευρ. *Ηρ.* 1340 - 2: *οἴμοι· πάρεργα <μὲν> τάδ' ἔστ' ἐμῶν κακῶν· || ἐγὼ δὲ τοὺς θεοὺς οὔτε λέκτρ' ἃ μὴ θέμις || στέργειν νομίζω, δεσμά τ' ἐξάπτειν χεροῖν || οὔτ' ἠξίωσα πώποτ' οὔτε πείσομαι, || οὐδ' ἄλλον ἄλλου δεσπότην πεφυκέναι. || Δεῖται γὰρ ὁ θεός, εἴπερ ἔστ' ὄντως θεός, || οὐδενός· ἀοιδῶν οἵδε δύστηνοι λόγοι.* Βλ. S.A. Barlow, *Euripides Heracles*, Aris & Phillips Ltd. -Warminster 1996, σσ. 179 και 181. J. Adam, *ό.π.*, σ. 291. G. Murray, *ό.π.*, σ. 49.W.K.C. Guthrie, *ό.π.* (1991) σ. 281. Και W. Nestle, *Euripides*, Stuttgart 1901 (ανατ. 1969) σ. 126. *Τρωάδες* 948 - 950: *τὴν θεὸν κόλαζε καὶ Διὸς κρείσσων γενοῦ, || ὃς τῶν μὲν ἄλλων δαιμόνων ἔχει κράτος, || κείνης δὲ δοῦλός ἐστι· συγγνώμη δ' ἐμοί.* Και 981 - 2: *μὴ ἀμαθεῖς ποίει θεὰς || τὸ σὸν κακὸν κοσμοῦσα· μὴ οὐ πείσῃς σοφούς.* Βλ. C.L. Brownson, *ό.π.*, σ. 30. W.K.C. Guthrie, *ό.π.* (1991) σ. 282. Και J. Barsby, *ό.π.*, σ. 198. *Βελλεροφόντης* απόσπ. 292, 7 (Nauck. *TGF*, σ. 447): *εἰ θεοί τι δρῶσιν αἰσχρόν, οὐκ εἰσὶν θεοί.* Βλ. G. Murray, *ό.π.*, σ. 49. A.S. Pease, *ό.π.*, σ. 281.W.K.C. Guthrie, *ό.π.* (1991) σ. 282. J. Adam, *ό.π.*, σ. 293. Και W. Nestle, *ό.π.* (1901) σ. 126. *ΙΑ* 793 - 800: *διὰ σέ, τὰν κύκνου δολιχαύχενος γόνον, || εἰ δὴ φάτις ἔτυμος ὡς || ἔτυχεν, [Λήδα] ὄρνιθι πταμένῳ || Διὸς ὅτ' ἠλλάχθη δεμας, εἴτ' || ἐν δέλτοις Πιερίσιν || μῦθοι τάδ' ἐς ἀνθρώπους || ἤνεγκαν παρὰ καιρὸν ἄλλως.* *ΙΤ* 380 - 391: *τὰ τῆς θεοῦ δὲ μέμφομαι σοφίσματα,... || οὐκ ἔσθ' ὅπως ἂν ἔτεκεν ἡ Διὸς δάμαρ || Λητὼ τοσαύτην ἀμάθειαν. Ἐγὼ μὲν οὖν... || ἐς τὴν θεὸν τὸ φαῦλον ἀναφέρειν δοκῶ || οὐδένα γὰρ οἶμαι δαιμόνων εἶναι κακόν.* Βλ. J. Adam, *ό.π.*, σ. 297. Και G. Murray, *ό.π.*, σ. 49. *Ιππόλ.* 451 - 461: *ὅσοι μὲν οὖν γραφάς τε τῶν παλαιτέρων || ἔχουσιν αὐτοί τ' εἰσὶν ἐν μούσαις ἀεί, || ἴσασι μὲν Ζεὺς ὥς ποτ' ἠράσθη γάμων || Σεμέλης, ἴσασι δ' ὡς ἀνήρπασέν ποτε || ἡ καλλιφεγγὴς Κέφαλον ἐς θεοὺς Ἕως || ἔρωτος εἵνεκ'· ἀλλ' ὅμως ἐν οὐρανῷ || ναίουσι κοὐ φεύγουσιν ἐκποδὼν θεούς, || στέργουσι δ', οἶμαι, ξυμφορᾷ νικώμενοι. || Σὺ δ' οὐκ ἀνέξῃ; χρῆν σ' ἐπὶ ῥητοῖς ἄρα || πατέρα φυτεύειν, ἢ 'πὶ δεσπόταις θεοῖς || ἄλλοισιν, εἰ μὴ τούσδε γε στέρξεις νόμους.* Και 474 - 6: *λῆξον δ' ὑβρίζουσ'· οὐ γὰρ ἄλλο πλὴν ὕβρις || τάδ' ἐστί, κρείσσω δαιμόνων εἶναι θέλειν· || τόλμα δ' ἐρῶσα· θεὸς ἐβουλήθη τάδε.* Βλ. J. Barsby, *ό.π.*, σ. 198. C.L. Brownson, *ό.π.*, σ. 30. Και J. Adam, *ό.π.*, σ. 287.

75. Βλ. A. Lesky, *ό.π.*, σσ. 552 - 4. Και W.K.C. Guthrie, *ό.π.* (1991) σ. 281.

76. Βλ. J. Adam, *ό.π.*, σ. 297. J. Tate, *ό.π.* (1933) σ. 77. G. Murray, *ό.π.*, σ. 59. Και A.S. Pease, *ό.π.*, σ. 283.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ο δραματικός ποιητής που επηρέασε σημαντικά την εξέλιξη της Νέας Κωμωδίας,[77] και κατ' επέκταση της Ρωμαϊκής, και ότι ο *Ἴων* είναι γενικά παραδεκτό ότι με λίγες αλλαγές θα μπορούσε να είναι ένα δράμα της Νέας Κωμωδίας.[78]

Το χωρίο όμως στο οποίο αρκετοί μελετητές[79] παραπέμπουν σαν παράλληλο προέρχεται από τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη (1079 - 1082), όπου ο Ἄδικος λόγος συμβουλεύει: *μοιχὸς γὰρ ἦν τύχῃς ἁλούς, τάδ' ἀντερεῖς πρὸς αὐτόν, // ὡς οὐδὲν ἠδίκηκας· εἶτ' ἐς τὸν Δι' ἐπανενεγκεῖν, // κἀκεῖνος ὡς ἥττων ἔρωτός ἐστι καὶ γυναικῶν // καίτοι σὺ θνητὸς ὢν θεοῦ πῶς μεῖζον ἂν δύναιο*; Πράγματι τα δύο χωρία περιγράφουν παρόμοιες καταστάσεις και ο τελευταίος στίχος του Αριστοφάνη ταιριάζει με τους δύο τελευταίους στίχους στο χωρίο του Τερεντίου. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι στόχος του Αριστοφάνη δεν ήταν τόσο να επικρίνει τους σχετικούς μύθους, αλλά να στηλιτεύσει τη διδασκαλία των Σοφιστών.

Τέλος έχει επισημανθεί η συγγένεια[80] και ως προς το θέμα και ως προς το πνεύμα με το χωρίο από τη *Σαμία* που αναφέραμε παραπάνω (Μενάνδρ. *Σαμία* 589 - 591), κυρίως γιατί θεωρείται ένδειξη για να στηριχθεί η άποψη ότι το χωρίο που μελετάμε υπήρχε και στον *Ευνούχο* του Μενάνδρου.

Οι ομοιότητες όλων αυτών των χωρίων με το χωρίο του Τερεντίου είναι εμφανέστατες. Σε όλες όμως τις περιπτώσεις είναι συμβουλές ή φωνές διαμαρτυρίας που περιορίζονται μόνον στην επισήμανση του προβλήματος, συνήθως με επικριτική διάθεση. Η πιο ακραία περίπτωση είναι το χωρίο του Αριστοφάνη, όπου έχουμε μια κακόβουλη συμβουλή, η οποία όμως παραμένει ανεφάρμοστη. Στο χωρίο που μελετάμε υπάρχει μια αμεσότητα που δεν βρίσκουμε σε κανένα άλλο. Ο ομιλητής είναι ένας δεκαοκτάχρονος νεαρός,

---

77. Heinz - Günther Nesselrath, *ό.π.*, σ. 233. A. Lesky, *ό.π.*, σσ. 899 και 901. Και P.E. Easterling - B.M.W. Knox, *ό.π.*, σσ. 423, 446 - 7.

78. P.E. Easterling - B.M.W. Knox, *ό.π.*, σ. 424. A. Lesky, *ό.π.*, σ. 553.

79. Βλ. Λ.Μ. Τρομάρας, *ό.π.* (1991) σ. 182. J. Barsby, *ό.π.*, σ. 198. G. Norwood, *ό.π.*, σ. 63. A.H. Sommerstein, *Clouds*, Aris & Phillips Ltd - Warminster 1982 (ανατ. διορθ. 1991) σ. 214. J. Tate, *ό.π.* (1933) σ. 77. J. Van Leeuwen, *ό.π.*, σ. 306. C.L. Brownson, *ό.π.*, σ. 30. A.S. Pease, *ό.π.*, σ. 283. W.K.C. Guthrie, *ό.π.* (1991) σ. 282. Ανάλυση του χωρίου από ρητορική άποψη βλ. N. Papageorgiou, *A study in the Aristophanic Agon: Clouds, Wasps and Plutus*, Ph.D. London 2000, σ. 59.

80. Βλ. Λ.Μ. Τρομάρας, *ό.π.* (1985) σ. 276. J. Barsby, *ό.π.*, σ. 196. C. Austin, *Menandri Aspis et Samia I*, Berlin 1969, σ. 92 Jean - Marie Jacques, *Ménandre*, Tome I[1], *La Samienne*, *«Les belles Lettres»*, Paris 1971, σ. 41 D.M. Bain, *ό.π.*, σσ. 85, 125 - 6. Και Horst - Dieter Blume, *Menanders «Samia»*. Impulse der Forschung - Band 15 (Eine Interpretation) Darmstadt 1974, σσ. 237 - 8.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ευαίσθητος δέκτης της κακής επιρροής που ασκεί το παράδειγμα του Δία, ο οποίος, αν και προβληματίζεται, τελικά μιμείται το κακό παράδειγμα. Αυτό εξυπηρετεί καλύτερα τον στόχο του ποιητή μας.

Συνεπώς, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τον Τερέντιο ενδιαφέρει κυρίως η παιδαγωγική διάσταση του θέματος.[81] Μια τέτοια θέση μας οδηγεί στον Πλάτωνα και μια συγκριτική μελέτη θα μας επέτρεπε να υποθέσουμε ότι ανάμεσα στις πηγές έμπνευσης του Τερεντίου (ή του Μενάνδρου) σημαντική θέση είχε η πραγμάτευση του θέματος από τον Πλάτωνα στο 2ο και 3ο βιβλίο της *Πολιτείας*, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη μας τις εξής αντιστοιχίες: (1) Ο Χαιρέας είναι ένας νεαρός Αθηναίος που υπηρετεί τη θητεία του ως δημόσιος φρουρός στον Πειραιά, είναι δηλαδή ένας «έφηβος»[82] με τη σημασία που είχε ο όρος στην

---

81. Τα παιδαγωγικά ζητήματα είναι ιδιαίτερα αγαπητά στον Τερέντιο, καθώς δύο κωμωδίες του, *Heautontimorumenos* και *Adelphoe*, ασχολούνται με θέματα ανατροφής. Σχετικά με τό θέμα βλ. Γ.Σ. Κρουσταλάκης, *Αἱ παιδαγωγικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ Τερεντίου*, Ἀθῆναι 1974. H.M. Toliver, «The Terentian doctrine of education» *CW* 43 (1950) σσ. 195 - 200. Και E. Fantham, «*Heautontimorumenos* and *Adelphoe*. A study of fatherhoood in Terence and Menander» *Latomus* 30 (1971) σσ. 970 - 998.

82. Οι νεαροί Αθηναίοι με τη συμπλήρωση του 18ου έτους της ηλικίας τους υπηρετούσαν για δύο χρόνια τη στρατιωτική τους θητεία. Ήταν επιφορτισμένοι με τη φύλαξη των οχυρών θέσεων της Αττικής. Βλ. T. Thalheim, λ. «Ἔφηβία», *P.W.* V 2 (1905) σσ. 2737 - 2741. A.A. Bryant, «Boyhood and youth in the days of Aristophanes», *HSPh* 18 (1907) σσ. 79 - 80. G. Gilbert, *Handbuch der Griechischen Staatsalterthümer*, I, Leipzig 1893, σσ. 352 - 4. Ch. Pélékidis, *Histoire de l' Éphébie Attique. De origines à 31 avant Jésus - Christ*, Paris 1962, ιδιαίτερα σσ. 257 - 274. Και J.O. Lofberg, «The date of the Athenian *Ephebeia*» *CPh* 20 (1925) σ. 330, ενώ στις σσ. 334 - 5 επισημαίνει ότι πριν από το 335 π.Χ. ο όρος *ἔφηβοι* δεν φαίνεται να είχε την τεχνική σημασία που αποκτά αργότερα, ωστόσο από πολύ νωρίς πρέπει να υπήρχε η βάση, από όπου αναπτύχθηκε ο θεσμός. Ως θεσμός η *Ἐφηβεία* φαίνεται να καθιερώνεται από το 335/4 μέχρι το 306/5 και σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η θητεία αυτή ήταν μια δοκιμασία που αποτελούσε την απαραίτητη προϋπόθεση για να θεωρηθεί κανείς Αθηναίος πολίτης με πλήρη πολιτικά δικαιώματα (Αριστ. *Αθην. Πολ.* 42, 3 - 5: *συλλαβόντες δ' οὗτοι τοὺς ἐφήβους, πρῶτον μὲν τὰ ἱερὰ περιῆλθον, εἶτ' εἰς Πειραιέα πορεύονται καὶ φρουροῦσιν οἱ μὲν τὴν Μουνιχίαν οἱ δὲ τὴν Ἀκτήν... καὶ τὸν μὲν πρῶτον ἐνιαυτὸν οὕτως διάγουσι· τὸν δ' ὕστερον ἐκκλησίας ἐν τῷ θεάτρῳ γενομένης ἀποδειξάμενοι τῷ δήμῳ τὰ περὶ τὰς τάξεις καὶ λαβόντες ἀσπίδα καὶ δόρυ παρὰ τῆς πόλεως περιπολοῦσι τὴν χώραν καὶ διατρίβουσιν ἐν τοῖς φυλακτηρίοις. Φρουροῦσι δὲ τὰ δύο ἔτη, χλαμύδας ἔχοντες, καὶ ἀτελεῖς εἰσι πάντων*). Βλ. σχετικά και O.W. Reinmuth, «The Ephebate and Citizenship in Attica», *TAPhA* 79 (1948) σσ. 211 - 2, ο οποίος τονίζει (σ. 213) ότι κατά το 2ο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. ο όρος *ἐφηβεύσας*, όπως και ο όρος *δημότης*, ήταν συνώνυμο του *πολίτης*. Επίσης επισημαίνει (σ. 230) ότι κατά τη διάρκεια αυτής της θητείας εκτός από τη στρατιωτική εκπαίδευση, μέρος του προγράμματος εκπαίδευσης ήταν η γυμναστική, η μελέτη της φιλοσοφίας, λογοτεχνίας, ρητορικής και μουσικής. Το έτος 301 π.Χ. έγιναν πολλές στρατιωτικές μεταρ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αρχαία Αθήνα. Με την ιδιότητα αυτή θα μπορούσε να είναι ένας «φύλακας»[83] στην ιδανική Πολιτεία. (2) Σαν Αθηναίος έχει περάσει τη βασική εκπαίδευση που διακρίνεται σε *γυμναστική* και *μουσική*, όπως την περιγράφει ο Σωκράτης.[84] Ίσως να μην είναι άσχετο ότι ο Τερέντιος φροντίζει να μας περιγράψει την άρτια εκπαίδευση του Χαιρέα ως εξής: (*Eun.* 476 - 8) fac periclum in litteris, // fac in palaestra, in musicis: quae liberum // scire aequomst adulescentem, sollertem dabo. (3) Αποτέλεσμα της εκπαίδευσης αυτής είναι και οι γνώσεις του σχετικά με τον μύθο, από όπου παίρνει παράδειγμα πρός μίμηση, έναν κίνδυνο που επισημαίνει στην *Πολιτεία* ο Σωκράτης, στηρίζοντας τα επιχειρήματά του σε παραδείγματα που αντλεί κυρίως από τον Όμηρο και τον Ησίοδο.[85] Και (4) επισημάναμε παραπάνω στην υφολογική ανάλυση του χωρίου ότι στην περιγραφή του πίνακα από τον Χαιρέα υπάρχει μια επιμονή να προβληθούν δύο στοιχεία: η μεταμόρφωση του Δία και η απάτη που διαπράττει. Αντίστοιχα ο Σωκράτης, σε αρκετά χωρία του 2ου της *Πολιτείας*, προβάλλει ως αναγκαίο χαρακτηριστικό του θείου το να μην αλλάζει μορφή και να μην εξαπατά κανέναν.[86]

Στην εργασία αυτή συζητήσαμε τα προβλήματα που παρουσιάζει το κείμενο και τις διορθώσεις που προτάθηκαν. Στηρίξαμε τις γραφές των χφφ. και του Δονάτου, που έχουν υιοθετήσει πολλοί νεώτεροι εκδότες, με δύο δικές μας παρατηρήσεις: (1) Όσον αφορά το μετρικό πρόβλημα που παρου-

---

ρυθμίσεις. Έτσι το πλαίσιο που περιγράφεται στην κωμωδία μας έχει ως αποτέλεσμα να θεωρείται το έτος αυτό terminus ante quem για τη συγγραφή του *Ευνούχου* του Μενάνδρου βλ. Λ.Μ. Τρομάρας, *ό.π.* (1991) σ. 140.

83. Ας σημειωθεί ότι ο Τερέντιος δεν χρησιμοποιεί τον όρο ephebus (*έφηβος*), αλλά τη λατινική φράση custos (publice) που αντιστοιχεί στη λέξη *φύλαξ*.

84. Για την εκπαίδευση των νεαρών Αθηναίων βλ. A.A. Bryant, *ό.π.*, σσ. 107 - 118. Βλ. και παραπάνω σημ. 58.

85. Βλ. ενδεικτικά Πλάτ. *Πολ.* B 377b 1 - 377d 6, 377e6 - 378e 2 και 379d 1 - 380d 6.

86. Βλ. ιδιαίτερα Πλάτ. *Πολ.*, 380d 1 - 6: *ἄρα γόητα τὸν θεὸν οἴει εἶναι καὶ οἷον ἐξ ἐπιβουλῆς φαντάζεσθαι ἄλλοτε ἐν ἄλλαις ἰδέαις τοτὲ μὲν αὐτὸν γιγνόμενον, ἀλλάττοντα τὸ αὑτοῦ εἶδος εἰς πολλὰς μορφάς, τοτὲ δὲ ἡμᾶς ἀπατῶντα καὶ ποιοῦντα περὶ αὑτοῦ τοιαῦτα δοκεῖν, ἢ ἁπλοῦν τε εἶναι καὶ πάντων ἥκιστα τῆς ἑαυτοῦ ἰδέας ἐκβαίνειν;* 381b 6: *Ταύτῃ μὲν δή ἥκιστα ἂν πολλὰς μορφὰς ἴσχοι ὁ θεός.* 381c 7 - 9: *Ἀδύνατον ἄρα, ἔφην, καὶ θεῷ ἐθέλειν αὐτὸν ἀλλοιοῦν, ἀλλ' ὡς ἔοικε, κάλλιστος καὶ ἄριστος ὢν εἰς τὸ δυνατὸν ἕκαστος αὐτῶν μένει ἀεὶ ἁπλῶς ἐν τῇ αὑτοῦ μορφῇ.* 382e 8 - 11: *Κομιδῇ ἄρα ὁ θεὸς ἁπλοῦν καὶ ἀληθὲς ἔν τε ἔργῳ καὶ λόγῳ, καὶ οὔτε αὐτὸς μεθίσταται οὔτε ἄλλους ἐξαπατᾷ, οὔτε κατὰ φαντασίας οὔτε κατὰ λόγους οὔτε κατὰ σημείων πομπάς, οὔθ' ὕπαρ οὐδ' ὄναρ.* 383a 3 - 5:... *ὡς μήτε αὐτοὺς γόητας ὄντας τῷ μεταβάλλειν ἑαυτοὺς μήτε ἡμᾶς ψεύδεσι παράγειν ἐν λόγῳ ἢ ἐν ἔργῳ;*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σιάζεται στη φράση per inpluvium, επισημάναμε ότι η βράχυνση της πρώτης συλλαβής του inpluvium (εφαρμόζοντας ιαμβική βράχυνση) έχει ως αποτέλεσμα την εμφάνιση ενός προκελευσματικού (που προκύπτει από την ταυτόχρονη ανάλυση της άρσης και της θέσης του ιάμβου) ο οποίος, με το ρυθμικό αποτέλεσμα που επιτυγχάνεται, δίνει έμφαση στην εικόνα που θέλει να προβάλει ο ποιητής. Και ίσως να μην είναι απλή σύμπτωση ότι ακριβώς το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στον *Phor.* 707. (2) Όσον αφορά τη νοηματική ασάφεια που παρατηρείται στη σύνταξη του per inpluvium με τη φράση in alienas tegulas, θεωρούμε (ακολουθώντας τον Δονάτο) ότι το ουσιαστικό tegulas είναι συνεκδοχή αντί για το tectum. Κρίνουμε όμως ότι το βάρος της φράσης βρίσκεται στο επίθετο alienas, το οποίο αναδεικνύει τον παράνομο χαρακτήρα των ενεργειών του Δία. Έτσι διατυπώσαμε την υπόθεση ότι η φράση in alienas tegulas φαίνεται να αποδίδει με εμφατικό τρόπο και σκωπτική διάθεση αντίστοιχες φράσεις που συναντάμε στις ελληνικές μαρτυρίες του μύθου. Παράλληλα, όμως, ενδέχεται να είναι υπαινιγμός στη φράση in alienas aedis, η οποία και στον ίδιο τον Τερέντιο απαντά (*Ad.* 88 - 9) και από τον Κικέρωνα και μετά, τόσο η συγκεκριμένη φράση όσο και το επίθετο alienus, σε άλλους συνδυασμούς, χρησιμοποιούνται σε χωρία με νομικό περιεχόμενο.

Η λεπτομερής λεξικολογική και υφολογική ανάλυση που επιχειρήσαμε έδειξε ότι το χωρίο είναι καλοδουλεμένο, με έντονο ρητορικό χρώμα και σκωπτική διάθεση. Αυτό σε συνδυασμό με τις διαφοροποιήσεις από την παραδοσιακή μορφή του μύθου ενισχύει την πιθανότητα παρέμβασης του Τερεντίου στο ελληνικό πρότυπό του και ταυτόχρονα γεννά την υποψία ότι η παρωδία από τραγωδία του Εννίου, που επισημαίνει ο Δονάτος στον στίχο 590, ενδεχομένως να εκτείνεται σε όλο το χωρίο.

Θεωρούμε ότι το σχετικό χωρίο είναι η συμβολή του Τερεντίου στην αρνητική κριτική που ασκήθηκε από πολλούς αρχαίους φιλοσόφους και συγγραφείς εναντίον της ανηθικότητας των σχετικών με τους θεούς μύθων που προέρχονταν κυρίως από τους επικούς ποιητές, γιατί προσέφεραν κακό παράδειγμα προς μίμηση, ιδιαίτερα στη νεολαία.

Μελετήσαμε παράλληλα χωρία και διαπιστώσαμε ότι, πέρα από την αναμφισβήτητη ομοιότητα με τα σχετικά χωρία από τον Ευριπίδη, τον Αριστοφάνη και τον Μένανδρο, υπάρχει μια σειρά από αντιστοιχίες που μας επιτρέπει να θεωρήσουμε την πραγμάτευση του θέματος από τον Πλάτωνα στο 2ο και 3ο της *Πολιτείας* ως την σπουδαιότερη πηγή έμπνευσης του ποιητή.

Ένα τελευταίο ερώτημα που πρέπει να αντιμετωπίσουμε είναι αν ο Τερέντιος μετέφερε το συγκεκριμένο χωρίο από τον *Ευνούχο* του Μενάνδρου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ή αν έχει διαφοροποιηθεί από το πρότυπό του. Μερικοί μελετητές[87] κρίνουν ότι προέρχεται από τον Μένανδρο, θεωρώντας ως ένδειξη το χωρίο από τη *Σαμία* που αναφέραμε παραπάνω. Πρέπει μάλιστα να επισημάνουμε ότι χαρακτηριστικά στοιχεία της τέχνης του Μενάνδρου είναι το ενδιαφέρον για την ηθική, η τάση του για βαθύτερο προβληματισμό και η προσπάθειά του να διαπαιδαγωγήσει,[88] μολονότι για τα έργα του αντλεί το υλικό του από την καθημερινότητα. Ωστόσο, οριστική απάντηση δεν μπορεί να δοθεί εφόσον δεν έχουμε στη διάθεσή μας τον *Ευνούχο* του Μενάνδρου. Το περιβάλλον όμως που ανατράφηκε ο Τερέντιος[89] και η χρονική συγκυρία,[90] κατά την οποία έγραψε τα έργα του, θα τον καθιστούσαν εξίσου ικανό να συλλάβει την ιδέα που υλοποιείται εδώ. Όμως, ακόμη και αν η σύλληψη και η, ως ένα σημείο,

---

87. Λ.Μ. Τρομάρας, *ό.π.* (1985) σ. 276. Και J. Barsby, *ό.π.*, σ. 196.

88. Το ενδιαφέρον για την ηθική είναι ταυτόχρονα και αντικείμενο της φιλοσοφίας του 4ου π.Χ. αι. Τα έργα του Μενάνδρου αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα, δεν περιορίζεται όμως μόνο στο να ψυχαγωγήσει, αλλά παράλληλα προσπαθεί να διαπαιδαγωγήσει με γνώμονα την ηθική (βλ. P.E. Easterling - B.M.W. Knox, *ό.π.*, σσ. 549 - 551 και 564 - 5. Και A.W. Gomme - F.H. Sandbach, *ό.π.*, σ. 26). Ίσως υπήρξε μαθητής του Θεοφράστου (βλ. A. Lesky, σσ. 884 - 5. Και A.W. Gomme - F.H. Sandbach, *ό.π.*, σ. 1). Υπήρξε συνομήλικος του Επικούρου και υπηρέτησαν μαζί τη στρατιωτική τους θητεία [βλ. A. Lesky, *ό.π.*, σ. 885. M. Pohlenz, «Menander und Epikur» *Hermes* 78 (1943) σ. 274]. Ο K. Buechner, «Epikur bei Menander» *SIFC* 14 (1937) θεωρεί ότι ενδεχομένως υπάρχει Επικούρεια επίδραση στον *Κόλακα* του Μενάνδρου (βλ. σσ. 163 - 6). Ωστόσο φαίνεται μικρή η πιθανότητα να έχει επιδράσει ο Επίκουρος στον Μένανδρο (βλ. A. Lesky, σ. 885), κυρίως λόγω του μικρού χρονικού διαστήματος που χωρίζει την ίδρυση της Επικούρειας σχολής (306 π.Χ.) και την πιθανή συγγραφή των κωμωδιών *Ευνούχος* και *Κόλαξ*. Ο *Ευνούχος* παίχτηκε πιθανώς μεταξύ των ετών 308 - 306 π.Χ. και ο *Κόλαξ* μετά το 302 π.Χ. [βλ. Λ.Μ. Τρομάρας, *ό.π.* (1991) σσ. 98 και 101]. Οι A. W. Gomme - F. H. Sandbach (*ό.π.*, σ. 422) τοποθετούν τη συγγραφή του *Κόλακα* λίγο μετά το 315 π.Χ. και τις τελευταίες ενδείξεις, που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στη χρονολόγηση, στο 302/1. Από το άλλο μέρος terminus ante quem για τον *Ευνούχο* θεωρείται το έτος 301 π.Χ. (βλ. Λ.Μ. Τρομάρας, σ. 140).

89. Ο Τερέντιος ανατράφηκε μέσα σε ένα κύκλο μορφωμένων που περιέβαλαν δύο σημαντικά πρόσωπα της πολιτικής, αλλά και της πνευματικής σκηνής της Ρώμης, τον Σκιπίωνα Αφρικανό τον Νεώτερο και τον φίλο του τον Λαίλιο, οι οποίοι συνδέθηκαν με τον Στωικό φιλόσοφο Παναίτιο τον Ρόδιο. Η ύπαρξη ή μη του γνωστού ως «κύκλου των Σκιπιώνων» είναι ένα σημείο συζήτησης, καθώς είναι διάχυτη η άποψη ότι στην ουσία ήταν δημιούργημα του Κικέρωνα, προκειμένου να στήσει το κατάλληλο σκηνικό για μερικούς από τους διαλόγους του, όπως τους *De republica* και *De amicitia*. Ωστόσο, οι δύο κεντρικές μορφές του κύκλου αυτού και σημαντικό ρόλο έπαιξαν στη λατινική λογοτεχνία, αλλά και συνδέονται άμεσα με τον Τερέντιο, σε σημείο μάλιστα να έχουν διατυπωθεί υποψίες ότι τις κωμωδίες του έγραψαν ο Σκιπίων ή ο Λαίλιος, βλ. Don. (Suet.) *Vita Terenti*, 4: C. Memmius in oratione pro se ait «P. Africanus, qui a Terentio personam mutuatus, quae domi luserat ipse, nomine illius in scaenam detulit». Quint. *Inst.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επεξεργασία του θέματος ανήκει στον Μένανδρο, αυτό που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, ιδιαίτερα με όσα επισημάναμε στην υφολογική ανάλυση του χωρίου, είναι ότι ο Τερέντιος έχει βάλει εδώ τη σφραγίδα του.

Συνεπώς, θα ήταν καλύτερο να δούμε το σχετικό χωρίο σαν ένα σημείο, όπου συναντήθηκαν οι ανησυχίες και των δύο ποιητών πάνω σε ένα ηθικό και παιδαγωγικό ζήτημα, που απασχόλησε τον Αρχαίο κόσμο, και, πράγμα που έχει μεγαλύτερη σημασία, ένα σημείο, όπου η έμπνευση του Μενάνδρου βρήκε την καλύτερη δυνατή έκφρασή της στην Τερεντιανή Humanitas.

Orat. 10, 1, 99: ... licet Terenti scripta ad Scipionem Africanum referantur. Επίσης και ο Κικέρων αναφέρει σε μία επιστολή του προς τον Αττικό Cic. *Ad Att.* 7, 3, 10: non dico Caecilium.. sed Terentium, cuius fabellae propter elegantiam sermonis putabantur a C. Laelio scribi. Βλ. και L. Herrmann, «Cicéron et Térence», *Latomus* 13 (1954) σ. 596. Ωστόσο ο ίδιος ο Κικέρων παρουσιάζει τον Λαίλιο στο *De amicitia* 89 να αποκαλεί τον Τερέντιο familiaris meus, ενώ συχνά παραπέμπει στον Τερέντιο στα έργα του, όπως και στον Πλαύτο, βλ.W.A. Laidlaw, «Cicero, Plautus and Terence», *PACA* 2 (1959) σσ. 21 - 4. Για τη σχετική συζήτηση όσον αφορά τον «κύκλο των Σκιπιώνων» βλ. K.A. Garbrah, «Terence and Scipio: An echo of Terence in the oratorical fragments of Scipio Aemilianus?» *Athenaeum* 59 (1981) σ. 189. J.E.G. Zetzel, «Cicero and the Scipionic circle», *HSPh* 76 (1972) σσ. 173 - 9. H. Strasburger, «Der "Scipionenkreis"» *Hermes* 94 (1966) σσ. 60 - 72. Και T.F. Carney, *P. Terenti Afri Hecyra, PACA* Suppl. no. 2, 1963, σ. 6 σχόλιο στον στίχο 12 της Vita Terenti. Και A.J. Brothers, *ό.π.*, σ. 15.

90. Δεν είναι τυχαίο ότι η συγγραφική δραστηριότητα του Τερεντίου αρχίζει δύο χρόνια μετά τη μεταφορά της βασιλικής βιβλιοθήκης των Μακεδόνων βασιλέων στη Ρώμη. Βλ. M. von Albrecht, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας*, τομ. I, Ηράκλειο ²1999, σ. 241, ο οποίος όμως τονίζει ότι ο Τερέντιος δεν μπορεί να συνάντησε τον Παναίτιο στη Ρώμη (σ. 244).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

SUMMARY

By Maria Papadimitriou

Terenti *Eunuchus* 583 - 591

Aim of the present article is to contribute to the solution of some interpretation problems in Ter. *Eun.* 583 - 591, as well as to investigate both the literary and the philosophical influences upon this passage.

After thoroughly discussing the textual problems of this passage, I supported the readings of the MSS and Donatus, adopted by most of the new editors, further adding two observations of mine: (1) As far as the metrical problem in the phrase *per inpluvium* is concerned, I pointed out that the shortening of the first syllable of the word *inpluvium* (by *brevis brevians*) has as its consequence to bring about a proceleusmatic, the outcome of the analysis of both the thesis and the arsis (short and long syllable) of the iambus. The sound effect, which is thus achieved, lays emphasis on the picture described; moreover, it may not be just a coincidence that the very same phenomenon appears also in *Phor.* 707. (2)With regard to the vagueness in the construction of the phrase *per inpluvium* with the syntagm *in alienas tegulas*, I may observe the following: Capitalizing on Donatus, I read the substantive *tegulas* as a synecdoche for *tectum.* In my view the emphasis of the phrase lies in the adjective *alienas*, which, at its turn, seems to bring up the outlaw character of Juppiter's deeds. Thus the phrase *in alienas tegulas* seems to render in Latin similar expressions found in the Greek sources of the myth, possibly calling, at the same time, back to the mind the phrase *in alienas aedis*, occurring elsewhere in the Terentian corpus (*Ad.* 88 - 9) and later on, from Cicero onwards in legal contexts.

The linguistic and stylistic analysis has shown that the passage in question displays careful structure, rhetorical style and humorous mood. This, in conjunction with its divergence from traditional versions of Danae's myth, reinforces the hypothesis that Terence may be altering here his original. Furthermore, one may thus suspect that the parody of Ennius' tragedy, discerned in line 590, may be sprawling over the whole of the passage.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

I considered this passage as Terence's opposition to the immoraliry of the myths, as brought up mainly by the epic poets, for Terence, along with several ancient philosophers and writers, thought that these myths were harmful, especially to the youth.

After examining all the relevant passages, where examples of the damaging influence of the divine behaviour appear, I came to the following conclusions: It is beyond any doubt that there is a similarity between the Terentian passage and relevant excerpts from Euripides, Aristophanes and Menander. Howerer, a long series of corresponding features allow me to consider Plato's discussion of the topic in the 2nd and 3rd book of his *Republic* as the chief source of the poet's inspriration.

Finally, as to the question whether the passage comes from Menander's *Eunuchus* or is to be attributed to Terence's altering his original, I make the following conclusive remark: Although there are good reasons for ascribing the passage to Menander, yet both the intellectual environment in which Terence was brought up, and the cultural pursuits of the time he composed his plays, could also enable the latter to conceive himself the ideas which are being materialized here. However, I would be more inclined to see this passage as the focal point, where the ethical and the educational beliefs of both poets coincide, and, what is more, where Menander's ideas are being exquisitely articulated by means of the Terentian *Humanitas*.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ